

Ә. АЙМУРЗАЕВА

ҚАРАҒАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ
КЕЛБЕТЛИК ХӘМ
КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛЛЕРДИҢ
СУБСТАНТИВЛЕСИҰИ

Ә. Аймурзаева. «Қарақалпақ тилиндеги келбетлик хәм келбетлик феинллердиң субстантивлесийи. Нөкис, «Билим», 1992, 56 бет.

Бул мийнет хәзирги қарақалпақ тилиндеги сөз жасаў усылларының белгили бир түри—лексика-семантикалық усылга арналып, онда келбетик хәм келбетлик феинллердиң субстантивлесийи (лексика-семантикалық усыл менен атлыққа өтиў) қубылысы сөз етиледи.

Китап илимий хызметкерлерге, жоқарғы оқыў орнының оқытыўшылары менен студентлерине, аспирантларға хәм мектеп муғаллимлерине арналған.

Жуўаплы редактор—*филология илимлериниң кандидаты*
А. Бекбергенов.

Рецензентлер:

филология илимлериниң докторы
Д. С.Насыров, филология илимлериниң кандидаты. Ш. Алланиязова.

@kitarhan
t.me/kitarhan
Kitap menin
dostim

4306020200 — 216

А — 92

М 361 (06)—92

ISBN 5-7698-0369-6

© «Билим» баспасы, 1992

КИРИСИҮ

Ҳақыйқый турмыстың басқа қубылыслары сыяқлы тилде хәмме ўақытта өзгериўде хәм раўажланыўда болады. Олишки тиллик хәм экстралингвистикалық факторлардың хәрекетлери тийкарында иске асады.

Экстралингвистикалық факторлардың тәсири нәтийжесинде тилдің лексикалық қурамында хәр қыйлы өзгерислер жүзеге келеди, өйткени тилдеги жаңа сөзлер хәм сөз дизбеклериниң пайда болыўы жәмийеттиң раўажланыўы менен, халықтың турмысында пайда болған өзгерислер менен тығыз байланыссы.

Жаңа сөзлердиң пайда болыўында белгили еки дәректи көрсетиўге болады: 1. тилдің ишки ресурсларының есабынан оның лексиканың байыўы; 2. басқа тиллерден жаңа сөзлерди өзлестириў. Тилдің ишки ресурсларының есабынан оның жаңа сөзлер менен байыўында аффиксация хәм сөз қосыў усыллары үлкен хызмет атқарады. Бул процесс, яғный жаңа сөзлердиң тилдеги сөз жасаўшы аффикслер хәм сөз қосыў арқалы жасалыўы, бириншиден, лексикология менен, ал екиншиден, грамматика менен тығыз байланыссы. Жаңадан пайда болған сөз лексиканың объекти болып табылады. Соның менен бирге ол грамматиканың да объекти болады, себеби ол грамматикалық қураллар—аффиксация хәм сөз қосыў арқалы жасалады.

Соңғы ўақытларға дейин түркий тиллерде, сондай-ақ қарақалпақ тилинде сөз жасалыў грамматиканың ишинде сөз шақаптарын анализлегенде сөз етилип келди. Бирақ хәзирги ўақытта сөз жасалыўы тилде сол тилдің өз алдына бөлек бир бөлеги сыпатында қарала баслады. Биз бул мәселениң қарақалпақ тилинде де өз алдына бөлек қаралғанын дурыс деп есаплаймыз. Тил билиминде сөз жасалыўдың орны ҳаққындағы мәселениң қалай шешилиўине қарамастан, биз сөзлердиң жасалыў усылларының турақлылығына итибар бериўимиз керек.

Түркий тиллердеги сөз жасалыў хәм жаңа сөзлердиң жасалыў усыллары көплеген мийнетлерде сөз етилди. Бул мийнетлерде тил билиминдеги сөз жасаўдың орны, сөз жасаў усыллары, бул усыллардың байланысы хәм өз-ара қатнаслары хәр тәрепме анализленген.¹

Илимпазлар арасында субстантивация сөз жасаў усылы сыпатында лексиканы байытыўшы қурал болып хызмет атқара ала ма деген мәселеде де хәр қыйлы пикирлер бар. Көпшилик

илимпазлар субстантивацияны басқа усыллар қатарында сөз жасаудың айырым бир усылы сыпатында таныйды (А. Н. Кононов², А. Фулам³, Н. А. Баскаков⁴, А. Бекбергенов⁵ хәм т.б.). Ал айырым изертлеулерде субстантивация сөз жасаудың усылы деп қаралмайды. О. П. Суниктин пикири бойынша «Конверсия жолы менен сөз жасалғанда, сөзлерди бири-биринен айыратуғын олардың морфологиялық та, синтаксислик те белгилери биротала жоғалып кетпейди... синтаксислик функциялардың хәм лексикалық мәнилердин толық дифференциациясы конверсияны хәр қыйлы типлердеги, группалардағы хәм семьялардағы тиллерде хәр қыйлы дәрежеде таралған сөз жасаудың бир усылы ретинде сыпатлайды»⁶.

Келбетлик хәм келбетлик фейиллердин субстантивлесийи сөз жасаудың белгилери бир усылы екенлиги рус тили бойынша арнаўлы изертлеулерде⁷ сондай-ақ түркий тиллери бойынша мийнетлерде⁸ де дәлилленди. Бирақ бул жумысларда сөз жасау усылларының тәбиятын түсиниў, олардың түрлерин анықлау бирдей емес. Мәселен, белгилери өзбек илимпазы А. Фуламов өзбек тилиндеги сөз жасау усыллары ҳаққында арнаўлы мақаласында бес сөз жасау усылын көрсетеди: 1. морфологиялық (аффиксация); 2. синтаксислик (редупликация, аббревиация хәм сөзлердин дизбеклесийи); 3. лексикалық; 4. семантикалық; 5. фонетикалық (сөздин ишиндеги фонетикалық өзгерислер). Ал, өзбек тилинин Академиялық грамматикасында (Ташкент, 1980) А. Фуламов «Сөз жасалыўы» бөлиминде өзбек тилинде сөз жасаудың тек үш усылын көрсеткен: 1. грамматикалық сөз жасау (аффиксация, сөзлердин қосарланыўы, конверсия); 2. лексика-семантикалық сөз жасау; 3. фонетикалық сөз жасау.

Ф. А. Ганиев ҳазирги татар тилинде сөз жасаудың жети усылы бар деп есаплайды: 1. суффикслер арқалы; 2. сөз қосыў; 3. сөз қосыў хәм суффикслер арқалы; 4. фонетикалық; 5. лексика-грамматикалық; 6. лексика-семантикалық; 7. аббревиация усылы. Илимпаздың пикири бойынша, олардың ишиндеги ең өнімдилери—сөз қосыў хәм суффикслер арқалы жасалыў.⁹

Қарақалпақ тилиндеги сөз жасау усыллары ҳаққында А. Бекбергенов өзиниң арнаўлы мақаласын жәриялады. Ол қарақалпақ тилинде сөз жасаудың тийкаргы бес усылын көрсетеди: 1. морфологиялық; 2. лексика-семантикалық; 3. морфология-синтаксислик; 4. лексика-семантикалық хәм 5. фонетикалық.¹⁰ Автор буннан кейин шыққан өзиниң монографиясында да усы бес усылдың бар екенлигин жазады¹¹.

Жоқарғы оқыў орынлары ушын 1981-жылы басылып шыққан морфология бойынша оқыў қуралында қарақалпақ тилиндеги сөз жасаудың төрт усылы берилген: 1. морфологиялық; 2. морфология-синтаксислик; 3. лексика-семантикалық; 4. фонетика-семантикалық¹².

Ҳазирги қарақалпақ тилинин материалларында ондағы сөз жасау усылларын анализлей отырып, тилимизде төмендеги

усыллардың бар екенлігін көрсетіуге болады: 1. лексика-семантикалық; 2. морфология-синтаксислік; 3. лексика-синтаксислік; 4. морфологиялық хәм 5. фонетикалық.

1. Сөзлер лексика-семантикалық усыл менен жасалғанда олардың қурылысында өзгеріс болмайды, ал тек олардың мәнісі ғана өзгереді. Мысалы: **утыс**: а) жеңіске ерисиу; б) табыс; **бурылыс** а) тууры жолдан бір қапталға кетиу; б) үлкен өзгеріс; **көз**: а) көриу ағзасы; б) дәрек хәм т. б. Бундай сөзлер көп мәнилі сөзлер болып есапланады, себеби олардың жана мәнилери сол сөзлердің дәслепки мәнилери менен байланыста болады. Мәселен, «бас» сөзи адам хәм т. б. жәнликлердің ең жоқарғы мүшесин билдиреди, ал ол усыған байланысly өз мәніснен басқа хәзирги уақытта «жоқарғы», «үлкен» деген мәнилерде де қолланыла береді. Көп мәнилі сөздің жана хәм бурынғы мәнилери гейде бир-биринен жүдә узақласып кетеди хәм бул жағдайда олар омоним сөзлер болып қолланылады: адамның **көзи** хәм истиң **көзи**.

Көпшилик жағдайларда белгили бир контексттеги сөз жана мәниге ийе болып, сөз өзгеріуде басқаша қолланыла баслайды, яғный басқа парадигмаға өтеди. Сөз жасаудың бул усылы **конверсия** деп аталады. Конверсия нәтийжесинде сөз бир сөз шақабынан екінши сөз шақабына өтеди хәм оның семантикасының өзгеріуи менен бирге оның грамматикалық қәсийетлери де өзгереді. Бул қубылыс әсиресе хәзирги тилде келбетлик хәм келбетлик фейиллердің субстантивлесип атлыққа өтиуинде анық көринеди. Мәселен, **қара, қашар, ашар, алып сатар, жазыушы** атлықларының мәнилери оларға омоним болған сол формадағы келбетлик хәм келбетлик фейиллерден басқаша, себеби олар предметтің белгисин ямаса хәрекетти билдирмейди, ал тек атлықлар сыяқлы предметти билдиреди хәм атлықтың грамматикалық категориялары менен (сан, тартым, сеплик) өзгере береді.

Лексика-семантикалық усыл арқалы сөзлер тек атлыққа (субстантивация) ғана емес, ал келбетликке де (адъективация), рәуишке де (адвербиализация) хәм алмасыққа да (прономинализация) өтип қолланылады.

2). Рус тилиндеги **морфология-семантикалық усыл**, акад. В. В. Виноградовтың көрсетіуи бойынша, бул: «сөзлердің бир сөз шақабынан басқа сөз шақабына өтиу фактлери, сондай-ақ усының менен тығыз байланысly болған форманың сөздің формаларының системасынан шығып кетиу хәм басқа сөзге айланыу жағдайлары..., келбетликлердің субстантивлесіу хәм хәр қыйлы сөз шақаплары формаларының адвербиалласыу жағдайлары¹³ **вожатый, провожатый** хәм т. б. А. Бекбергеновтың пикири бойынша, бул усыл арқалы қарақалпақ тилинде белгили бир сөз дизбеклерине сөз жасаушы аффикс жалғанып, жана сөз пайда болады, бул жағдайда аффикс сол сөзлерди бириктириуши хызметин атқарады: **бес жыл—бесжыллық, өзи болады—өзи боладылық**¹⁴.

3. **Лексика—синтаксислик** усул арқалы еркин ямаса турақлы сөз дизбеги құрамындағы сөзлер пүтин бир сөз болып биригеди. Бул жағдайда тек ғана мәнили сөзлер емес, ал сондай-ақ мәнили сөз бенен көмекши сөз де биригиуи мүмкин. Бундай дөренди сөзге айналған сөздің компонентлери айырым фонетикалық өзгерислерге ушырауы да мүмкин. Мысалы: өйткени <олай еткени¹⁵. Айырым изертлеушилер сөз жасаудың усы типине қоспа географиялық атамаларды, адам хәм хайуанатлардың атларын, сондай-ақ атама сыпатындағы лексикаласқан сөз дизбеклерин де киргизеди¹⁶. Тахтакөпир, Қараөзек, Аллаамберген, Қудайберген, Улбосын, Бектурған, Айқыз, Бөрибасар, шүй тасламақ, орамасам өлгеймен хәм т. б.

4. **Сөз жасаудың морфологиялық** усулы арқалы сөздің түбирине ямаса тийкарына хәр қыйлы сөз жасаушы аффикслер жалғанады ямаса еки хәм оннан да көп сөзлер бир қоспа сөз болып биригеди. Хәзирги қарақалпақ тилинде морфологиялық сөз жасаудың төмендеги типлери бар: а) аффиксация; б) сөз қосылыуы; в) аббревиация¹⁷.

Аффиксация деп жаңа мәнидеги сөзлердин сөз жасаушы аффикслер арқалы жасалыуына айтылады. Бул усул хәзирги қарақалпақ тилинде жүдә өнимли: темир-темирши, күш-күшли, ақша-ақшалай, бас-басла хәм т. б.

Сөз қосылыуы усулы дегенде еки ямаса бир неше сөздің қосылыуы арқалы жаңа сөздің жасалыуы түсиниледи. Бул усул арқалы: а) бириккен сөзлер: тасбақа, алабуға, қарақус, айғабағар; б) жуп сөзлер: аға-ини, ата-ана, қазан-табақ; в) тәкирар сөзлер: пада-пада, тез-тез, тилким-тилким; г) составлы сөзлер: торы ала, он еки, темир жол; д) қысқарған қоспа сөзлер; колхоз, АҚШ, пединститут, райатком хәм т. б. жасалады.

5. **Сөз жасаудың фонетикалық** усулы деп сөз құрамында хәр қыйлы фонетикалық өзгерислер нәтийжесинде жаңа мәнидеги сөздің жасалыуына айтылады. Бул усул, басқа түркий тиллериндеги сыяқлы, өнимсиз усул болып есапланады. А. Фуламов өзбек тилинде бул усулдың еки типин көрсетеди: 1) сөздің құрамында фонетикалық өзгерис арқалы; 2) сөздеги пәт орнының өзгеруи, яғный акцентуация. Оның пикири бойынша, сөз құрамында фонетикалық өзгерислер (сеслердің алмасыуы хәм басқа да өзгерислер) нәтийжесинде жаңа сөзлердің жасалыуы ески усуллардың бири болып есапланады¹⁸. Бул усул өнимли болмаған хәм хәзирги уақытта да өнимли емес. Фонетикалық усулда дөренди хәм дөретиуши сөзлер арасындағы сөз жасаудың қатнасы жойтылады. Бул қатнасты тек тарийхий-лингвистикалық изертлеулер нәтийжесинде ғана анықлау мүмкин: күн хәм түн, ата хәм ана, көз хәм көр хәм т. б. Хәзирги тилдің көз-қарасынан бундай сөзлерди дөренди сөзлер деп қарауға болмайды, себеби олар түбирлери хәр қыйлы сөзлер болып есапланады.

Фонетикалық сөз жасаудың екінши типі—сөздеги пәттин

өзгериуі. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде бул тип те өнімсіз. Пәттин өзгериуінде ол, тийкарынан, мәни ажыратыу хызметин атқарады: жазба (фейил)—жазба (келбетлик), басқарма (фейил)—басқарма (атлық), қоспа (фейил)—қоспа (келбетлик) хәм т. б.

Фонетикалық усыл ҳаққында қарақалпақ тилин изертлеушилердин пикирлери бирдей емес. Мәселен, А. Бекбергенов қарақалпақ тилинде сөз жасаудың фонетикалық усылы жоқ, себеби ол арқалы ҳәзирги тилде жаңа сөзлер жасалмайды, оны тек тарихый сөз жасау усылы сыпатында қарау керек деп көрсетеди¹⁹, ал А. Нажимов өзиниң бул усылға арналған мақаласында фонетикалық усылды жанлы қубылыс деп есаплайды²⁰.

Солай етип, жаңа мәнидеги сөзлердин тилдин өзиниң ишки ресурслары есабынан жасалыу усыллары ҳәр қыйлы. Олардин ишинде лексика-семантикалық усыл айрықша орынға ийе: бул усыл арқалы сөзлердин жасалыуы басқа усылларға салыстырғанда пүткиллей басқаша. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде лексика-семантикалық усыл менен көбинесе атлықлар жасалады, яғный басқа сөз шақаплары атлыққа өтеди, субстантивлеседи. Бул процесс, яғный субстантивлесиу өзиниң спецификалық өзгешеликлерине ийе. Сонлықтан да субстантивлесиудин (субстантивация) басқа усыллардан айырмашылығын, оның тәбиятын дурыс түсиниу керек.

Қәлеген сөз шақабы басқа сөз шақапларынан өзине тән болған грамматикалық мәнилери хәм формалары арқалы ажыралып турады. Бирақ сөз бир сөз шақабынан екинши сөз шақабына лексика-семантикалық усыл менен өткен жағдайда, ол өзиниң бурынғы грамматикалық мәнилери хәм формаларын жойтады, яғный оның улыуа категориялық мәнисиниң өзгериуі менен бирге бурынғы грамматикалық белгилери де жойтылады. Дөрени сөз жаңа лексикалық мәниге, жаңа морфологиялық хәм синтаксислик белгилерге ийе болады. Солай етип, сөздин бир сөз шақабынан екинши сөз шақабына өтиуі нәтижесинде жаңа лексикалық бирликлер пайда болады. Тилде бул процесс ҳәр қыйлы усыллар арқалы жүзеге келеди. Усы процесстин кең таралған типлериниң бири субстантивация (латынша *Substantivum* атлық) ямаса субстантивлесиу деп аталады.

Субстантивация—басқа сөз шақапларының атлық сөз шақабына өтиуі. Мысалы: **соқыр** адам (келбетлик)—**соқыр** (атлық), **сақау** адам (келбетлик)—**сақау** (атлық) хәм т. б. Қарақалпақ тилинде бул процессти гейде «атлықласыу» ямаса «затласыу» деп те атайды, бирақ ҳәзирги уақытта олардың орнына «субстантивация» ямаса «субстантивлесиу» термини қабыл етилген. Қарақалпақ тилинде бул усыл атлықлардың келбетлик хәм келбетлик фейиллерден жасалыуында жүдә өнімли.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде көбинесе өзиниң белги мәнисин жойтып, предметлик мәниге ийе болған келбетликлер жийи субстантивлеседи. Бундай сөзлер атлықтың сан, тартым хәм сеплик категорияларын қабыл етеди хәм гәпте бас хәм екинши дәреже:

ли ағзалардың хызметлерин атқарады.

Келбетликлердин атлыққа өтиуи хәрқыйлы жоллар менен болады. Әдетте гәп ишинде сөз болып атырған предмет алдыңғы гәплерден белгили болса, келеси гәплерде оның атамасы түсирилип айтылады. Бул ўақытта усы предметтин белгисин билдиретуғын келбетлик түсирилмей сақланады. Ол енди хәм предметти, хәм оның белгисин билдиреди. Бундай келбетлик түсирилип қалдырылған атлықтың барлық грамматикалық формаларын қабыллайды: алдыңғы адамлардың—алдыңғылардың, кишкене балаларымызға—кишкене-лер-имиз-ге хәм т. б.

Келбетлик фейиллер дәслеп келбетликке өтеди (адъективлеседи), ал оннан кейин атлыққа өтеди, яғный субстантивлеседи: қосылыўшы сан—қосылыўшы, оқытыўшы адам—оқытыўшы хәм т. б.

Келбетликлер хәм келбетлик фейиллер субстантивлескен жағдайда барлық ўақытта предметлик мәниге ийе болады.

Келбетликлер хәм келбетлик фейиллер көбинесе сөйлеўши ямаса жазыўшы өз пикирин қысқа, көркем хәм образлы етип баянламақшы болғанда жийи субстантивлеседи. Субстантивлескен сөз бул жағдайда адам ямаса басқа бир предмет ҳаққындағы түсиникти билдиреди. Мысалы: **Жақсының** барсаң қасына, «Бери кел»,—деп шақырар («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). **Жаманнан** қаш тақутыл (сонда). **Ертеңгисин** ойламаған еркектен без (сонда). Мысаллардағы «жақсының», «жаманнан» адамды (жақсы адамның, жаман адамнан), ал «ертеңгисин» предметти (**ертеңги күнин**) билдиреди.

Келбетликлердин жийи субстантивлесиўин көплеген изертлеўшилер атлық хәм келбетликлердин генетикалық жақтан жақынлығы менен, олардың шығысының бир екенлиги менен байланыстырады. Бул ҳаққында Н. А. Баскаков былай деп жазады: «Жаққында, тилдин буннан бурын болып өткен раўажланыў басқышында атлықлар, келбетликлер хәм рәўишлер улыўма бири-биринен ажыралмаған семантикалық—формалық көрсеткишлерге ийе бир лексика-грамматикалық категория болған»²¹. Сол дәўирде бир сөз предмет ҳаққындағы түсиникти де хәм оның белгилери ҳаққындағы түсиникти де аңлатқан, яғный атлық хәм келбетлик арасында оларды ажыратып көрсететуғын семантикалық хәм формалық көрсеткишлер болмаған, олар бириниң орнына екіншиси қолланыла берген. Сол себептен келбетликлер айырым сөз шақабы болып бөлинип шыққаннан кейин де өзлериниң атлық орнына қолланылыў уқыплылығын сақлап қалған болыўы мүмкин. Хәзирги қарақалпақ тилинде де келбетликлер атлықтың орнында, ал атлықлар келбетликтин орнында жүдә жийи қолланыла береді. Мәселен, рус тилиндеги «деревянная ложка» сөз дизбеги қарақалпақ тилинде еки атлық арқалы аңлатылады: **ағаш қасық** («ағаш» атлығы рус тилиндеги «деревянная» келбетлигине, ал «қасық» атлығы рус тилиндеги «ложка» атлығына сәйкес келеди. Ал рус тилиндеги «передовая молодежь»

сөз дизбегин қарақалпақша аударғанда, еки келбетлик қолланылады: **алдыңғы жаслар** («алдыңғы келбетлиги «передовая» келбетлигине, ал «жас» келбетлиги «молодежь» атлығына сәйкес келеди, бірақ кейінгі сөз қарақалпақ тилинде субстантивлесип-лар аффиксин қабыл еткен).

Келбетликлердің рус тилиндеги усындай өзгешеликлерин А. М. Пешковский де көрсеткен: «Улыўма келбетликлердеги белги өзинен өзи емес. Ол предметке тийисли белги сыпатында көрсетиледи, сонлықтан да онда (келбетликте) ол белгиге ийе болған предмет те емески билдириледи. Келбетликте предметке силтеў (намеқ) бар деп атаўға болады, егер предмет жүдә белгили болып, тек сол силтеўдің өзи жеткиликли болса, ямаса, керисинше, ол белгисиз болып, бірақ сөйлеўши оны белгили етип көрсеткиси келмей, тек оны силтемекши болса,—атлық түсирилип қалдырылады. Ески келбетликлерде бундай силтеў еле де күш-лирек болған, себеби олар атлықларға жақынырақ турған. Солай етип, ертеде ҳәр қандай келбетлик, келбетлик мәнисинде де ҳәм атлық мәнисинде де қолланыла алған».²²

Қарақалпақ тилинде келбетликтің субстантивлесіўи толық (келбетликтің атлыққа биротала өтиўи) ҳәм толық емес (келбетликтің атлыққа өткени менен оның, тийкарынан, келбетлик болып қалыўы) болыўы мүмкин.

Келбетликтің атлыққа толық өтиўи узуаль ямаса лексикалық субстантивлесіў деп аталады; ғарры, соқыр, сақаў. Ал келбетликтің атлыққа толық емес өтиўи, яғный оның келбетлик мәнисинде еле қолланыў мүмкиншилигиниң бар екенлиги **окказиональ** ямаса синтаксислик субстантивлесіў деп аталады. Мысалы: 1. Узақтан көринди бир-еки **қара** (Әжинияз). **Қара**—атлық. 2. Аспанды **қара** булт басты (**қара**—келбетлик). 3. Ҳеш **қара** көринбейди, хайран болды (К. Султанов). **Қара**—атлық. 4. Бұлбилден шешен қус жоқ, **қарасы** тырнақтай (К. Султанов). **Қара**—атлық. Бул типтеги келбетликлерди А. М. Пешковский **хамелеон сөзлер** деп атайды, себеби олар өзиниң дизбеклескен сөзине қарай биресе атлық, биресе келбетлик болып келеди; келбетлик пенен атлық, ал атлық пенен келбетлик болады.²³

Субстантивлескен келбетликлер тийкарғы келбетликлерге салыстырғанда бир қатар семантикалық ҳәм грамматикалық өзгешеликлерге ийе. Субстантивлескен келбетликлер атлықлардың модели бойынша өзгередиди, олардың сөз өзгертиўши аффикслерин қабыллайды ҳәм гәпте баслаўыш, баянлаўыш, толықлаўыш ҳәм анықлаўыш хызметлерин атқарады.

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлер көбинесе төмендеги жардайларда субстантивлеседи:

1. Егер адам ямаса предмет сөйлеўшиге тексттин алдыңғы жағынан белгили болса, мысалы: Еки **тентек** ушын халықтың қаны төгилмесин (К. Султанов). Ол ырғып аттан түсип, **жаралыны** алдына өңгерди (Т. Қайыпбергенов).

2. Балалардың үлкени типиндеги конструкцияларда анықла-

ныўшы сөздин мәниси анықлаўшы сөздин семантикасы арқалы белгили болады. Бул жағдайда келбетлик субстантивлесип, тартым аффикслерин қабыл етеди. Мысалы: **Ақыллылары** өзлерин айыплады (Т. Қайыпбергенев).

Сөз адамлар ҳаққында болған жағдайда анықланыўшы атлық түсирилип, анықлаўшы келбетлик субстантивлеседи. Мысалы: **Мәрт** бир мәрте, **қорқақ** мың мәрте өледи («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). **Соқырдың** тилегени—еки сөзи («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлер тек жай дәрежеде ғана емес, ал сондай-ақ салыстырыў ҳәм арттырыў дәрежелери формаларында да субстантивлесип келиўи мүмкин. Бул жағдайда субстантивлескен келбетлик предметти, оның белгисин ҳәм сол белгиниң предметте қандай дәрежеде екенлигин билдиреди. Мысалы: Патшаның нанын көп жеген **батырлаўлары** не болар екен деп иркилип қалды («Қарақалпақ халық ертеклери»). Жасаўыллардың **ең дөкейи** усы болыўы керек (К. Султанов).

Қарақалпақ тилинде субстантивлескен келбетлик феиллер де жиий қолланылады. Рус тилиндеги келбетлик феиллердин субстантивлесип себебин А. М. Пешковский былайынша түсиндиреди: «Келбетлик феил биринши гезекте келбетликке жақын болғанлықтан, ол келбетликтин барлық қәсийетлерине, соның ишинде атлыққа өтиў уқыплылығына да ийе»²⁴. Субстантивлескен келбетлик феиллер де, субстантивлескен келбетликлер сыяқлы, предметлик мәниге ийе болады, бирақ егер келбетликлер предметтин статикалық белгисин аңлатса, келбетлик феиллер динамикалық белгини билдиреди. Мысалы: **Жығылған** гүреске тоймайды. **Адасқанның** айыбы жоқ, қайтып жолын тапқан соң («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Субстантивлескен келбетлик феиллер де гәпте баслаўыш, толықлаўыш, баянлаўыш хызметлерин атқарады.

Қарақалпақ тилинде келбетлик ҳәм келбетлик феиллерден басқа сөз шақапларынан санлық ҳәм рәўишлер субстантивлеседи.

Ҳәзирги ўақытта тил билиминде сөзлердин бир сөз шақабынан екинши сөз шақабына өтиў қубылысына байланыслы ҳәрқыйлы терминлер қолланылады.

Конверсия (англ. conversion) сөз жасаў усылынын бири болып, ол арқалы сөздин тийкары сөз өзгериўдин нәтийжесинде басқа парадигмаға өтеди²⁵. А. Я. Загоруйконың пикири бойынша: «Конверсияда бир сөз шақабының басқа сөз шақабы тийкарынан ямаса сөз формасынан жасалады, бул жағдайда сөздин парадигмасы (соның ишинде нульлик парадигма да) ҳәм оның басқа сөзлер менен дизбеклесип уқыплылығы тийкаргы сөз жасаў қураллары болып есапланады²⁶. Демек, конверсия арқалы сөз тек өз мәнисин өзгертип, басқа сөз шақабына өтеди ҳәм өзиниң өткен сөз шақабының парадигмасын қабыл етеди. Мысалы, қарақалпақ тилинде бир сөз ҳәрқыйлы сөз шақаплары мәнисинде қолланылыўы мүмкин: **Сулыў** (келбетлик), **сулыў** (рәўиш), **(сулыў)** (ат-

лық). Келбетлик хәм рәуиш мәнисинде келгенде, бул сөз өзгермейди, тек дәреже формаларына ийе болады: **сулыў—сулыўырақ** адам, **сулыў—сулыўырақ** жазылған. Ал атлық мәнисин аңлатқанда, «сулыў» сөзи атлықтың сөз өзгертиўши аффикслерин қабыл етеди: көплик аффикси (**сулыў-лар**), тартым аффикслери (**сулыўым, сулыўың, сулыўы**) сеплик аффикслери (**сулыўдың, сулыўға, сулыўды** хәм т. б.) бетлик аффикслери (**сулыўман, сулыўсан**).

Қарақалпақ тилинде конверсия қубылысы арнаўлы изертленилмеген. Ол тек А. Бекбергенов тәрәпинен сөз жасаўдың лексика-семантикалық усылын сөз еткенде тилге алынған.²⁷ Бизин пикиримизше, конверсия сөз жасаўдың лексика-грамматикалық усылына киреди.

Конверсия усылы менен сөздиң бир сөз шақабынан екинши сөз шақабына өтиўи оның қайсы сөз шақабына өтиўине қарай хәрқыйлы аталады.

Айтып өткенимиздей-ақ, басқа сөз шақапларының атлыққа өтиўи субстантивация (субстантивлесиў) деп аталады.

Конверсия усылы менен басқа сөз шақапларының келбетликке өтиўи **адъективация**, ал рәуишке өтиўи **адвербиализация** деп аталады.

Адъективлескен сөз анықлаўышлық функцияда қолланылып белгини билдиреди хәм дәреже көрсеткишлерин қабыл етиўи мүмкин. Бул қубылыс қарақалпақ тилинде онша өнимли емес. Көбинесе келбетликке мәнилик жақтан жақын болған келбетлик фейиллер өтеди: **келискен, өлеси, оңбаған, шыныққан, сүзеўик** хәм т. б. Олар дәреже формаларын да қабыллай алады: **жүдә келискен, өлесилеў**. Басқа сөзлердиң келбетликке усылайынша толық өтиўи лексикалық адъективация деп аталады. Ал синтаксислик адъективацияға тек айырым контекстлерде ғана гейпара атлық хәм рәуишлердиң анықлаўышлық функцияда келбетлик мәнисинде қолланылыўы түсиниледи: **алтын саат, бийдай нан, ешки сақал, қол пышқы, көп сөз, барды-келди** (гәплер) хәм т. б. Бундай адъективлескен сөзлер тек белгили бир контекстте ғана келбетлик мәнисинде қолланылады, ал басқа жағдайларда олар өзлериниң тийкарғы мәнилерин, морфологиялық белгилерин хәм синтаксислик өзгешеликлерин сақлайды.

Рәуишке көбинесе келбетликлер өтеди. Келбетликлер рәуиш мәнисинде төмендеги жағдайларда қолланылады: 1. предметтиң хәм хәрекеттиң белгисин билдириўши келбетликлер: **шаққан, қызық**; 2. кеңисликти, белгили бир аралықты билдириўши келбетликлер: **узақ, жақын, алыс**; 3. температураны билдиретуғын келбетликлер: **ыссы, суўық, жыллы**; 4. предметтиң формасын, размерин билдириўши келбетликлер: **бәлент, пәс, узын, қысқа, бийик**; 5. предметтиң хәр түрин, сыпатламасын аңлатыўшы келбетликлер: **пухта, пысық, бос, жумсақ, таза, еркин**. Бул келбетликлер тек белгили бир контекстте ғана рәуиш мәнисинде келеди, ал басқа ўақытларда олар өзлериниң тийкарғы мәнисин сақлайды.

Рәүиш мәнисинде айырым ўақытлық мәнидеги атлықлар да қолланылады: кеш болды (атлық) — кеш келди (рәүиш). Гейпара атлықлар өзиниң тийкаргы мәнисинде де хәм рәүиш мәнисинде де қолланылады: жаз, гүз. Мысалы: Қашан келер? — Жаз келер, гүз келер. Бундай атлықлар ҳаққында С. А. Гочияева былай деп жазады: «Бул атаўышлар ҳәзирги ўақытта да предметлерди хәм ҳәрекеттиң белгилерин бирдей атап көрсетеди, яғный олар толығы менен рәүишке өтип кетпеген, ал тек рәүишлер хәм басқа сөз шақаплары арасындағы лексика-грамматикалық омонимия болып есапланады»²⁸.

Солай етип, конверсия усылы менен бир сөз шақабының екинши сөз шақабына өтиўи (субстантивация, адъективация, адвербиализация) жаңа сөзлердиң жасалыўындағы тийкаргы усыллардың бири болып, тилдиң сөзлик қурамының байыўына алып келеди.

Сөз жасаўда сондай-ақ «транспозиция» термини де қолланылады. Ш. Баллидиң анықламасы бойынша, транспозиция — «перевод знака из одной категории в другую — в функционировании языка»²⁹. Сөз жасалыўда да транспозиция үлкен хызмет атқарады. Транспозиция арқалы бир сөз шақабы басқа сөз шақабына өтеди, бунда сөз жасаў мәнилери менен ҳәр қыйлы сөз шақаплары байланысады.

Мысаллар:

1. Келбетлик хәм феийл: ақ-ақлаў, қараңғы-қараңғыланыў, қыйын-қыйынласыў;
2. Келбетлик хәм атлық: жаўыз-жаўызлық, жаман-жаманлық, қыйын-қыйыншылық;
3. Феийл хәм атлық: тутлығыў — тутлықпа, исениў-исеним.

Келбетлик хәм келбетлик феийллердиң субстантивлесниўи, сондай-ақ бир сөз шақабының екинши сөз шақабына өтиў проблемалары көп ўақытлардан бери илимпазлардың дыққатын өзине аўдарып келмекте.

Бул мәселе рус тилинде М. В. Ломоносовтың, Н. И. Гречтиң, А. Х. Востоковтың, Г. П. Павскийдиң, Ф. И. Буслаевтың, А. А. Шахматовтың, А. М. Пешковскийдиң, В. В. Виноградовтың хәм т. б. мийнетлеринде қаралған.

Н. И. Греч субстантивацияны бир сөз шақабының түсип қалып, оның басқа сөз шақабы менен алмастырылыўының нәтижеси деп қарайды. Оның пикиринше, бул жағдайда келбетлик атлыққа өтип кетпейди, ал тек оның орнына қолланылады.³⁰

Ф. И. Буслаевтың пикири бойынша, келбетликлер улыўма кен түсиникти билдиретуғын атлықлар түсирилип қалғанда субстантивлеседи: **богатые, помогают бедным**. Бунда люди хәм людям атлықлары түсирилип қалдырылған.³¹

А. А. Потебня келбетликлердиң субстантивлесниўи уқыплылығы олардың атлықларға жақын болыўынан (әсиресе әййемги ўақытларда) деп түсиндиреди.³²

Д. Н. Овсяннико — Куликовский келбетлик атлықтың орнына

сол атлық түсірилип айтылғаны себепли қолланылады деп көрсетеді³³.

А. А. Шахматовтың дәлйіллеуі бойынша, келбетликтің субстантивлесіуінде морфологиялық емес, ал синтаксислик фактор шешиуші роль атқарады: баслауыш хәм толықлауыш хызметінде келген қәлеген сөз шақабы атлыққа өте алады³⁴.

А. М. Пешковский бир сөз шақабының екинши сөз шақабы орнына қолланылыуын оның толығы менен басқа сөз шақабына айналыуы емес, бул жерде адекватлылық болыуы мүмкин емес деп есаплайды³⁵. Рус тилиндеги субстантивлескен келбетликлер ҳаққында ол былай деп образлы жазады: «айырым келбетликлер көбинесе тек атлықлардың мәнисінде қолланыла баслаған, ал келбетлик мәнисінде олар умыт болған. Нищий, прохожий, портной хәм с. у. атлықлар усылайынша жасалған, көплеген сөзлер хәзир де келбетликтен атлыққа баратуғын жолда тур, бул жағдайда олардың биразлары жолдың үлкен бөлегин өткен, басқалары жолға тек жаңа ғана шыққан, ал айырымлары тап жолдың ортасында тур»³⁶. Келбетликлердин субстантивлесіуінде атлықлардың түсірилип айтылыуын А. М. Пешковский сөйлеуде күшлерди экономлау нызамы менен (закон экономии сил) байланыстырады³⁷.

Акад. В. В. Виноградов келбетликлердин субстантивлесіуін морфология—синтаксислик усыл деп есаплайды³⁸. Оның пикири бойынша, атлыққа өткен келбетликтің улыуа лексикалық мәниси тараяды хәм анықласады, мәселен «белый» сөзи субстантивлескенде конкрет тек бир мәниге ийе болады: «ақгвардияшы»³⁹.

В. И. Борковский субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фейиллерди үш группаға бөлип қараған: биринши группаға өзиниң тийкаргы мәнисин сақлаған субстантивлескен келбетликлер киреди. Оның мәнисі контексттен анықланады. Екинши группаға өзиниң тийкаргы мәнисінде де хәм атлық мәнисінде де қолланылатуғын келбетликлер киреди. Үшинши группаны тек белгили бир синтаксислик қоршауда ғана субстантивлесетуғын келбетликлер қурайды.⁴⁰

40-жыллардың аяқлары хәм 50-жыллардың басларынан баслап рус тилиндеги келбетлик хәм келбетлик фейиллердин субстантивлесіу мәселелери арнаулы изертлеулерде (кандидатлық диссертациялар, мақалалар) сөз етиле баслады.

С. Д. Липкин өзиниң кандидатлық диссертациясында атлық ролинде келген басқа сөз шақабы субстантивлескенде, предметлик мәни аңлатады деп көрсетеди хәм субстантивлескен келбетликлерди 4 типке бөледі: 1. баслапқы субстантивацияға ийе келбетликлер; 2. атрибутивлик субстантивлескен келбетликлер; 3. субстантивациясы тамамланып киятырған келбетликлер; 4. субстантивациясы тамамланған келбетликлер.⁴¹

И. М. Подгаецкаяның пикири бойынша, субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фейиллер қандай да бир жаңа грамматика-

лық категорияны жасамайды, ал тек атлық категориясын толықтырады хәм үш типке бөлинеди: 1. адам мәнисиндеги келбетликлер; 2. предмет мәнисиндеги келбетликлер; 3. абстракт мәнидеги хәм средний родтағы келбетликлер.⁴²

А. М. Барзиловичтиң диссертациясында субстантивлескен келбетликлердиң еки түри көрсетилген: 1. келбетлик болып сепленетуғын атлықлар; 2. контексте субстантивлескен келбетликлер. Автор субстантивлескен келбетликлер толық предметлик мәни аңлатпаса, атлық бола алмайды, ал контексте субстантивлескен келбетликлер мәнисиниң өзгериўине байланысly атлыққа жақыналасады деп есаплайды.⁴³

О. М. Доконова келбетлик хәм келбетлик феиллер субстантивлескенде, олардың лексикалық мәнилери өзгермейди, келбетлик субстантивлескенде оның лексикалық мәниси тарайып конкретлеседи деп есаплайды хәм әййемги рус тилиндеги субстантивлескен келбетликлерди: 1. толық субстантивлескен хәм 2. толық субстантивлеспеген деп еки типке бөледі.⁴⁴

Рус тилиндеги келбетлик хәм келбетлик феилдиң субстантивлескенине байланысly айырым мәселелер арнаўлы мақалаларда да сөз етилген.

Л. Б. Перльмуттер субстантивлескен келбетликтің мәниси тарайып, конкретлеседи дейди.⁴⁵

В. М. Марков субстантивлескенде келбетликтің мәнисиниң өзгеретуғынын мойындайды, бирақ бул ўақытта бир сөз шақабы екинши сөз шақабына өтип кетпейди деп көрсетеди.⁴⁶

И. Ф. Протченконың пикири бойынша, субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик феиллер бет категориясын билдиреди хәм сол беттиң улыўма қасийетин емес, ал беттиң өзін белгили бир қасийети бойынша аңлатады.⁴⁷

И. И. Постникова өз мақаласында рус тилиндеги жумбақларда субстантивлескен келбетликлер бирдейине предметлик мәни аңлата бермейди, ал олар тек белгили бир жағдайда ғана жумбақтың шешиминдеги предметтиң атамасын билдириў ушын пайдаланылады деп есаплайды.⁴⁸

Рус тилиндеги субстантивацияға тийисли мәселелер В. В. Лопатинниң арнаўлы мақаласында кеңнен сөз етилген. Келбетликтің субстантивлескени жағдайларын анализлей келе автор былай деп жазады: «Тек келбетликте сепленетуғын хәм қурылысы бойынша омонимлес келбетликлер менен мотивленген атлықлар ғана «субстантивлер» деп қаралыўы мүмкин»⁴⁹. Ал субстантивлескен келбетлик феиллер, оның пикири бойынша, «феилдиң грамматикалық мәнисин хәм кеңнен пайдаланылатуғын феиллик басқарыў уқыплылығын сақлайды, семантикалық жақтан олар феил менен мотивленген, яғный предметти оның хәрекетине қатнасы бойынша атап көрсетеди»⁵⁰. Бул мақаласында В. В. Лопатин рус тилиндеги субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик феиллердиң сөз жасаў типлерин көрсеткен. Олардың усындай типлери Е. А. Земскаяның мийнетинде де берилген.⁵¹

Субстантивация арқалы сөзлердің жасалуы, совет дәуірінде рус тилиндегі келбетлик—субстантиватлардың қолланылуы өзгешеліктері И. Ф. Протченконың монографиясында алып қаралған⁵².

Содай етип, рус тилиндегі келбетлик хәм келбетлик фейиллердің субстантивлесіуі хаққында мәселе көплеген изертлеушілердің мийнетлерінде сөз етилген хәм өзиниң хәр тәреплеме сәулеленіуін тапқан.

Түркий тиллеріндегі сөз шақапларының бир-бирине өтиу кубылыслары да көплеген мийнетлерде сөз етилген.

Революцияға дейинги тюркологиялық мийнетлерден М. А. Казембектиң грамматикасында -ған-формалы келбетлик фейилдің анықлайтуғын сөзи болмай қолланылғанда сепленетуғынлығын, көплик хәм тартым аффикслерин қабыллайтуғынлығы айтылған⁵³.

Л. Н. Харитонов якут тилиндегі келбетликлердің тийкаргы өзгешеліклерин анализлеу менен бирге, олардың субстантивлесіуін хәм бул жағдайда атлықтың сөз өзгертиуші аффикслерин қабыл ете алатуғынын көрсеткен.⁵⁴

А. Гуламовтың пикири бойынша, келбетлик фейиллер үш сөз шақабының қәсийетлерине ийе: фейил, келбетлик хәм атлық, сонлықтан да тилде олар атлық орнында жиі қолланылады.⁵⁵

А. Н. Кононов түрк тилинде субстантивацияның еки түрин көрсетеди: 1. лексика—синтаксислик усыл. Бул усыл менен сөзлер тек белгили бир контекстлерде ғана предметлик мәниге өтеди, бирақ өзиниң формасын өзгертпейди (окказиональ ямаса контекстлик субстантивация); 2. морфологиялық усыл. Бул усыл менен субстантивлескенде сөзлер 3-бет тартым аффиксин қабыл етеди (морфологиялық субстантивация)⁵⁶.

Н. В. Баскаков та қарақалпақ тилиндегі келбетликлердің гәпте баслауышлық хәм толықлауышлық позицияда келгенде субстантивлесетуғынын көрсетип, оған мынадай мысал келтирген: қалаға **ақлардың** орнына **қызыллар** келди.⁵⁷

Түркий тиллердегі келбетлик хәм келбетлик фейиллердің субстантивлесіу жағдайлары сондай-ақ Ф. Г. Исхаков хәм А. А. Пальмбахтың, К. Муўсаевтың, Л. А. Покровскаяның хәм т. б. мийнетлерінде⁵⁸ анализленген.

К. С. Сабиров хәзирги татар тилиндегі субстантивация кубылысын сөз жасаудың лексика—синтаксислик—морфологиялық усылы деп қарап, оның еки түрин көрсетеди: 1. таза субстантивация; 2. контекстлик субстантивация. Таза субстантивацияда сөз өзиниң дәслепки мәнисин биротала жойтып атлыққа өтеди. Контекстлик субстантивацияда сөз тек ўақытша атлықтың функциясын атқарады.⁵⁹

Хәзирги әзербайжан тилинде де субстантивацияның еки түри берилген: 1. турақлы; 2. ўақытша. Турақлы субстантивацияда субстантивлескен келбетликтің мәниси анық болады, ал ўақытша субстантивацияда оның мәниси абстракт болады.⁶⁰

М. Шахназарованың пикири бойынша, хәзирги өзбек тилинде

синтаксислик жол менен атлыққа—ган, -(а)р, -гу(-гу), -чи хәм т. б. формалы келбетлик фэйиллер өтеди хәм бул жағдайда олар өзиниң лексикалық мәнисин (хәрекет мәнисин) хәм грамматикалық мәнилерин (дәреже, мәхәл, болымлы-болымсызлық мәнилерин хәм басқарыу уқыплылығын) сақлап қалады.⁶¹

В. И. Рассадин тоғалар тилиндеги субстантивацияны сөз жасаудың аффикслик емес лексика-морфологиялық усылына киргизеди.⁶²

Г. Ф. Исхаков түркий тиллердеги келбетликлерди салыстырмалы планда изертлеп, оның субстантивлесиуи ҳаққында былай дейди: «Субстантивлескен келбетликлер тек белгили бир гәптиң контекстинде өзлериниң анықлайтуғын атлықларын орын аўмастырып ғана қоймайды, сондай-ақ предметтиң атамасына айналып, атлыққа өтип кетиуи де мүмкин. Мысалы, татар тилинде:

күк «көк»—күн «аспан»
қара «қара»—«қара» сыя,
қарт «қартайған»—қарт «ғарры» ...х. т. б.⁶³

Келбетлик фэйиллер қарақалпақ тилинде дәслеп мектеп грамматикаларында үйрениле баслады. Мәселен, 1957-жылы шыққан сабақлықта келбетлик хәм келбетлик фэйиллер атлықтың орнында қолланылғанда атлықтың сөз өзгертиуши аффикслерин қабыл етеди деп көрсетилген.⁶⁴ Кейинги жыллардағы сабақлықларда келбетликтин субстантивлесиуи арнаўлы темада берилген. «Келбетликтин атлық орнында қолланылыуы» деген темада келбетлик атлықтың орнында қолланылғанда предметтиң белгисин емес, ал предметтиң өзин билдиреди хәм атлықтың сораўларына жууап береді деп көрсетилген,⁶⁵ ал келбетлик фэйилге арналған бөлимде оның да атлық орнында, қолланылатуғынлығы мысаллар менен дәлийлленген.⁶⁶ К. Бердимуратов хәм А. Есемуратовтың 5—6-классларға арналған сабақлығының кейинги басылыуларында «келбетликтин затласыуы» деген тема берилип, онда авторлар субстантивлескен (затласқан) келбетликлер хәм предметти хәм оның белгисин билдиреди деп көрсетеди,⁶⁷ ал келбетлик фэйилге арналған бөлимде оның субстантивлесиуи ҳаққында мағлыұматлар аз берилген.

Қарақалпақ тилиндеги сөз шақаплары илимий планда биринши рет Н. А. Баскаковтың «Қаракалпакский язык» (II том) атлы фундаменталь мийнетинде кеңнен анализленеди. Автор басқа сөз шақаплары менен бирге келбетликке хәм фэйилдиң айрықша функциональ формасы болған келбетлик фэйилге тоқтаған, олардың тийкарғы өзгешеликлерин сөз еткен, келбетлик фэйил субстантивлескенде гәпте баслауыш хәм толықлауыш хызметинде келеди деп көрсеткен.⁶⁸

Қарақалпақ тилиндеги келбетлик фэйил Д. С. Насыровтың арнаўлы изертлеулеринде кеңнен анализленди.⁶⁹ Автор келбетлик

фэйилд
нен би
Мәселе
жарати
леклен
фиясы
наўлы
келбет
анализ
линде
-ар//ер
Қар
лексив
бағдар
тивлес
келбет
бетлик
предме
ликтин
толық
Со
изертл
тили»
«ойын
көрсет
бир
ғынлы
рақ ү
терли
келбе
жасау
атлық
тикал

фейилдің барлық формаларының өзгешеліктерін көрсетіуі менен бірге олардың субстантивлесиуі хаққында да сөз етеди. Мәселен, атлыққа толық өткен тышқан, қалқан, ағарған, тууған, жаратқан, есер, ашар ұсаған сөзлерди келбетлик фейилдің бөлекленген тийкарлары деп атайды.⁷⁰ Д. С. Насыровтың монографиясында келбетлик фейилдің субстантивлесиуі хаққында арнаулы бөлим ямаса бап берилмеген, бирақ автор бул хаққында келбетлик фейилдің хәр формасының синтаксислик хызметтерин анализлегенде сөз етеди. Оның пикири бойынша, қарақалпақ тилинде атлыққа көбинесе келбетлик фейилдің -ған//тен, -қан//кен, -ар//ер, -р формалары өтеди.

Қарақалпақ тилинің морфологиясы бойынша жазылған коллективлик мийнетте де Д. С. Насыров келбетлик фейилди усы бағдарда анализлейди.⁷¹ Бул мийнетте келбетликтің субстантивлесиуі де өз алдына сөз етилген.⁷² Оның авторы О. Доспанов келбетликтің анықлайтуғын атлығы түсирилип айтылғанда келбетлик субстантивлесиип тийкарғы өзинің функциясын хәм предметлик функцияны атқаруы деп көрсетеди. Бирақ келбетликтің субстантивлесиуі типтери, олардың атлыққа толық хәм толық емес өтиу жағдайлары айтылмаған.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги келбетликлер еле арнаулы изертленилмеген, олар тек улыўма планда «Хәзирги қарақалпақ тили»нің морфологиясында сөз етилген. Ал келбетлик фейиллер бойынша бағалы монография басылып шықты. Бул мийнетлерде көрсетилген категориялардың өзине тән өзгешеліктери менен бир қатарда олардың айырым жағдайларда субстантивлесетуғынлығы, яғный атлыққа өтиу жағдайлары да көрсетилген. Бирақ үлкен илимий әҳмийетке ийе болған бул қубылыс еле жетерли дәрежеде хәр тәрептеме изертленбеген. Сонлықтан да келбетлик хәм келбетлик фейиллердің субстантивлесиуін сөз жасаудың белгили бир усылы сыпатында анализлеу, олардың атлыққа өтиу өзгешеліктерин көрсетіуі үлкен илимий хәм практикалық әҳмийетке ийе.

Абдиев

КАССР - ККАССР

Исх. №

Тел. №

Таб. №

С. №

№

Нус. №

И. Г.

17

І Б А П

КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ СУБСТАНТИВЛЕСИУИ

1. КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ СУБСТАНТИВЛЕСИУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Түркий тиллери грамматикаларының келбетлик ҳаққындағы бөлиминде бул сөз шақабының субстантивлесиу уқыплылығына ийе екенлиги көрсетилген. Ҳақыйқатында да, басқа сөз шақап-ларына салыстырғанда атлыққа көбинесе келбетликлер өтеди. Бул қарақалпақ тили ушын да характерли.

Тил билиминде субстантивация проблемасы усы ўақытқа дейин еле жетерли дәрежеде үйренилмеген. Субстантивлескен сөз-лердиң ямаса субстантиватлардың («субстантиват» термини В. В. Лопатин тәрәпинен «субстантивлескен келбетлик», «суб-стантивлескен келбетлик феил» терминлери орнына усынылып, олар улыўма термин болып есапланады)⁷³ тәбиятына ҳәм семан-тикасына көз-қарас барлық изертлеўшилерде бирдей емес.

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлер рус тилине салыстыр-ғанда өзине тән болған өзгешеликлерге ийе. Бул өзгешеликлер олардың субстантивлесиуинде де көринеди.

Мәлим болғанындай-ақ, сөз шақапларын классификациялаў-да сөздиң лексика-семантикалық, морфологиялық ҳәм синтаксис-лик өзгешеликлери есапқа алынады. Айырым изертлеўшилер булардың ишинен синтаксислик белгини баслы деп есаплайды. Олардың пикири бойынша **ағаш, тас, темир** типиндеги сөзлер синтаксислик қолланылыўына қарай биресе атлық, биресе кел-бетлик деп қаралады.⁷⁴ Мысалы, «ағаш» (ҳәм атлық, ҳәм кел-бетлик (ағаш қасық)). **Гүмис** қасық, **қол** саат сөз дизбеклериндеги «гүмис», «қол» сөзлери келбетликке өткен, себеби олар пред-меттиң белгисин билдиреди. Бирақ кейинги жыллардағы изерт-леўилерде сөз шақапларын классификациялаўда тийкарғы кри-терийлер сыпатында сөздиң лексика-семантикалық ҳәм морфоло-гиялық өзгешеликлери белгиленген, ал синтаксислик критерий-тек қосымша белгиси болып есапланады. Сонлықтан да көрсет-тилген сөз дизбеклериндеги биринши сөзлерди тек олардың син-таксислик функциясына тийкарлана отырып, келбетлик деп қа-раўға болмайды.

Басқа түркий тиллериндеги сыяқлы, қарақалпақ тилиндеги келбетликлер өзлерине тән болған семантикаға ҳәм айырым морфологиялық белгилерине ийе. Тюркологиялық әдебиятларда гейде атлықларды келбетликлер менен, келбетликлерди рәуиш-лер менен «араластырыў» бул сөз шақапларының бири-биринен еле толық ажыратылмағанлығын көрсетеди. Сөз шақаплары

бойынша көплеген мийнетлерде бул мәселе арнаулы қозғалып, өз алдына изертленбеген. Бул, әлбетте, сөз шақаптарын анықлаудағы үлкен кемшиликтің бири болып табылады. Қарақалпақ тилин изертлеуші илимпазлар да бул мәселеге дыққат аудармаған. Мәселен, А. Қыдырбаевтың китабында⁷⁵ атлықты келбетликтен ажыратыуы белгилери көрсетилмеген, ал Ж. Ешбаевтың изертлеуінде⁷⁶ рәуиштиң келбетликтен өзгешеликлери сөз етилмеген. Ал, ҳақыйқатында, бул мәселелер қарақалпақ тилиниң грамматикасында ең баслы ҳәм соның менен бирге тартыслы мәселелерден болып есапланады.

Көрсетип өткенимиздей-ақ, қарақалпақ тилиндеги келбетликлер елеге дейин монографиялық планда арнаулы изертленилмеген. Бул сөз шақабының өзине тән белгилери, оның атлық ҳәм рәуиштен айырмашылықлары еле жетерли дәрежеде үйренилмеген. Сонлықтан да келбетликтің субстантивлесіуы өзгешеликлерин айтпастан бурын дәслеп оның бөлек сөз шақабы сыпатындағы өзгешеликлерине тоқтаймыз.

Келбетликлер предметтиң статикалық белгисин билдирип, гәпте, тийкарынан, анықлауыш хызметин атқарады. Түркий тиллеринде олар өзлериниң маркерларына, яғный арнаулы морфологиялық көрсеткишлерине ийе емес, ал тек өзиниң семантикасы бойынша анықланады. Усыған байланыслы олар еки группаға бөлинеди: 1. өзлериниң категориялық мәнисин билдиретуғын көрсеткишлерге ийе емес ҳәм тек семантикасы бойынша анықланатуғын келбетликлер. Буған дөрэнди емес сапалық келбетликлер киреди; 2. өзлериниң категориялық мәнисин билдиретуғын көрсеткишлери бар келбетликлер. Буған ҳәр қыйлы сөз шақаптарынан арнаулы сөз жасаушы аффикслер -лы//ли, -сыз//сиз, -ғы//ги ҳәм т. б. арқалы жасалған қатнаслық келбетликлерди жатқарыуға болады.

Келбетликлер өзиниң анықлайтуғын атауыш сөзи менен бирге атрибутив (анықлауышлық) сөз дизбегин дүзеди (мысалы, **мазалы ғарбыз**) ҳәм бул жағдайда гәпте олар өзгериссиз қолланылады, сөз өзгертиуши аффикслер тек оның кейиндеги атлыққа жалғанады (**мазалы ғарбыз-лар-ды**).

Келбетликлер баяндауыштың хызметин де атқарыуы мүмкин. Бул жағдайда олар бетлик аффикслерин қабыл етеди: мен жаспан, сен умытшақсан.

Келбетликтің баслы өзгешелигиниң бири—оның дәреже категориясы. Ол салыстырыуы ҳәм арттырыуы дәрежелерине ийе: үлкен-үлкенирек, толық-толықлауы, жас-жасырақ, беккем-беккемирек, сулыу-дым сулыуы, жақсы-жүдә жақсы, жаман-жап-жаман, қызыл-қып-қызыл ҳәм т. б.

Атлықлар предметти аңлатады. Олар сан, тартым, сеплик ҳәм бетлик аффикслери менен өзгереді, спецификалық сөз жасаушы аффикслерине ҳәм субъективлик баға мәнилерине ийе, ал гәпте, тийкарынан, баслауыш ҳәм толықлауыштың хызметлерин атқарады.

Солай етип, атлық хәм келбетлик семантикасы, морфологиялық хәм синтаксислик өзгешеликтери бойынша хәр қыйлы сөз шақаплары болып есапланады. Бирақ келбетликтер атлықлардың орнында жийи қолланылыуы, яғный субстантивлесіуи мүмкин.

Айырым изертлеушілер келбетликтердің жийи хәм «ансат» субстантивлесіуин төмендегіше дәлйиллейди: бириншиден, атлық хәм келбетлик өз-ара толық ажыратылмаған; екіншиден, «келбетликтің» дизбегінде атлық көбинесе түсирилип айтылып, өзиниң семантикасын хәм морфологиялық көрсеткішлерин өзиниң алдындағы анықлауыш—келбетликке береді. Мәселен, «жақсы менен жолдас бол» деген гәпте «жақсы» сөзи—келбетлик, бирақ ол бул жерде түсирилип қалдырылған «адам» атлығы орнында хәм өз мәнисінде қолланылған, сонлықтан да бул сөзде «адам» хәм «жақсы» мәнисі бириктирилген.

Субстантивлескен келбетликтер атлықтың барлық сөз өзгертуші аффикслерин қабыл етеди:

1. -лар//-лер көплик аффиксин: Өзиннен зорлар шықса, көзиннен сорлар шығады. Үлкенлер көреген келеди («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Жасы үлкенлер кириўге жүрексинбеди (Т. Қайыпбергенов);

2. Тартым аффикслерин: Достың гөнеси жақсы («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Жасы үлкени сөйледі (К. Султанов). Көзи уясына кирип, ақ-қарасы запыран бояуындай сарғайған екен. (К. Султанов). Ана үлкени еки жыл қатарында Мәтнийаздың үйине қатнап, хеш нәрсе қонбады (К. Султанов);

3. Сеплик аффикслери: Олар күнниң шыққаны менен батқанын, тәбияттың көринисин, қасындағы ауырыўдың түр-түсин, үстіндеги кийимниң реңин көзлилерден еситип биледи (А. Бекимбетов). Полат жасауыл өз жас үлкенлериниң өтинишин айтты. (Т. Қайыпбергенов). Жаманға қонса бақ-дәулет, халқы менен болмас үлпет (К. Султанов). Жақсы-жаманды айырыу—ата-ананың иси (К. Султанов) хәм т. б;

4. Келбетлик аффикслери: Қудай асыраған ашпыз, тәуекел дедим (К. Султанов). Зорман, күшлимен деп турғаны ғой. (К. Султанов).

Келбетликтердің субстантивлесіу процесі адамлардың сөйлеу практикасында пайда болған. Келбетликтерди олардың анықлайтуғын атлықлары менен бирдейине қоллана беріу бизиң сөзлеримизди шубалаңқы етип, көркемчилигин кемситеди. Сонлықтан да сөйлеуде бундай қайталаулар болмауы керек. Адамлар өз пикирин қысқа, түсиникли етип билдириўге тырысады. Усы мақсетте олар сөйлеуде айырым сөзлерди түсирип (егер бул жағдайда пикир түсиниксиз болып, бузылып кетпейтуғын болса) кетеди. Биринши гезекте, бул ўақытта келбетликтен болған анықлауышына ийе атлықлар түсирилип қалдырылады, бирақ түсирилген сөздің мәнисі гәптен аңғарылады. Яғный предметлик мәни (атлықтың мәнисі) хәм белги мәнисі (кел-

бетликтің мәнісі) бір сөзге—келбетликке жүкленеді. Усылайынша келбетликлер субстантивлеседі.

Көпшілік жағдайларда адамларды сыпатлаушы, яғни адамның белгілерін билдіріуші келбетликлер субстантивлеседі. Бул көплеген тиллер үшін характерли. Қарақалпақ тилинде бундай келбетликлердің бір неше группасын көрсетиуіге болады:

1. Адамлардың физикалық хәм психикалық кемшіліклерін аңлатыушы келбетликлер: **ақсақ, соқыр, сақау, герең, таз, қыйсық, ақылсыз, жинли, гүн** хәм т. б. Мысалы: **Ақыллы** отқа қарайды, **ақмақ** қазанға қарайды («Қарақалпақ халық нақылмақаллары»). Қоңсылас кроватьта үзликсиз ыңқылдап жатырған **кеселдің** аянышлы сесті Жәмийланың қулағын жарып баратыр. (А. Бекимбетов). **Майыбына** шекем көлге жиберди (А. Султанов).

2. Адамлардың сыртқы түрін хәм ишкі хал-жағдайын билдіріуші келбетликлер: **семіз, арық, жиңишке, томпақ**. Мысалы: **Батыр** еки сөйлемейди (К. Султанов). **Қорқақ** уятты билмес (нақыл).

3. Адамлардың жәмийеттеги хал-жағдайын билдіретуғын келбетликлер: **жарлы, бай, мөмин, жалаңаш**. Мысалы: **Байға** байдай, **жарлыға** жарлыдай бөлемен—дейди (К. Султанов). Мен хеш гедейдің сыйырын зорлап, атын тартып алғаным жоқ ғой (К. Султанов). Қайғы шекпей **ғәриплерге** қол бергил, сонда не еткенің мөхминлер үшін (Бердақ). Хадалға бир шақлы малы жоқ **кәмбағаллар** қәйтеди? (К. Султанов)

4. Адамлардың характеріндеги унамсыз қылықтарды аңлататуғын келбетликлер: **намәрт, өтирикши, өсекшил, урлықшы, айыпкер**. Мысалы: Бир **намәртке** дус болып, қатарынан оза алмай (А. Дабылов). Көлдің қамысын **көргенсиз** қызғанады (К. Султанов). **Намәрт** басқа, **мәрт** басқа, отқа түсіп ойнайын (А. Дабылов).

Бул топардағы келбетликлер алды бурын атлықтар менен қолланылмаса да жийи субстантивлеседі. Мәселен, **герең** сөзінің субстантивлесиуі үшін оның алдында **герең** адам сөз дзбегінің қолланылыуы шәрт емес. Субстантивлескен бундай келбетликлер улыума түсиникти аңлатады: **герең, соқыр, кәмбағал**. Олардың мәнілері тек анықлауыш атлық пенен қолланылғанда конкретлеседі: **герең ғарры, соқыр бала, кәмбағал хаял** хәм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлер төмендеги жағдайларда субстантивлеседі:

1. Атлық тәрәпинен билдірилетуғын предмет сөйлеушіге алдыңғы гәптен белгили болса, атлық түсірилип айтылады. Мысалы: Оның үш баласы бар екен, үлкенінің аты—Есен, орташысы—Үсен, ең кишкенесі Асан генже деп атайды екен («Қарақалпақ фольклоры»).

Ормамбет бийдің үш қызы

Үш қызының генжеси
Сарыша ханым дер еди

(«Қарақалпақ халық қосықтары»)

2. Егер келбетликлер адамларға тән болған табиғий белгилерди билдирсе, адамды аңлатыушы атлық түсип қалады. Мысаллар:

Жақсының үйіне адам көп келер (Бердақ).

Жаманнан ул туўса атаға тартар (Бердақ).

Ақылсыздың қәсіпети аз келер (Бердақ).

3. Келбетлик улыўма, абстракт түсиникти аңлатқанда субстантивлеседи. Мысаллар: **Ширикке** қайыл болғанда, **гөнеге** назырқанамыз ба? (К. Султанов). Излегени **аўырдың** үсти, **жеңілдің** асты (К. Султанов). **Ескиге жаңа**—өлшеуши («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Субстантивлескен келбетликлер нуль формада (аффиксиз) ямаса атлықтың сөз жасаушы аффикслери менен қолланылыуы мүмкин.

Нуль формада қолланылған субстантивлескен келбетлик көбинесе баслауыш хызметин атқарады. Мысалы: **Батыр** аңқаў, ер гөдек («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). **Жақсы** асынды жейди, **жаман** басынды (сонда).

Хәр қыйлы сөз өзгертиуши аффикслер менен қолланылғанда субстантивлескен келбетликлер хәр қыйлы гәп ағзаларының хызметлерин атқарады:

1. Баслауыш хызметинде: Қазанға жантаспа, **қарасы** жуғады («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

2. Толықлауыш хызметинде:

Ақыллыға гәп айтсаң,
Көп кешикпей питеди.
Ахмаққа айтқан әңгимең
Суў түбине кетеди.
Жақсыға айтсаң бир гәпти
Алдына бас ийеди.

Жаманнан қаш та қутыл («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). **Ерге** етсең жақсылық, жерде қалмайды (К. Султанов). Бул тек сениң басында емес, **жақсыны** жатқа жибермейик (К. Султанов).

Әдетте келбетликлер гәпте өзиниң анықлайтуғын сөзи менен жупкерлесип байланысады, ал субстантивлескен келбетликлер гәптеги сөзлер менен хәр қыйлы байланыста болуы мүмкин: келісиу арқалы (мен жаспан), басқарыу арқалы (**жақсыны** мақта), изафет арқалы (жаманның иси, балалардың кишкенеси). Мысаллар: Сен жассаң, балам (Т. Қайыпбергенов).

Балам, ашшыны хәм таттық, душшыны хәм таттық
Қанша күнлер тамақ таппай жылап жаттық

(А. Дабылов).

Аштың тоқлығы бар, арықтың семизи бар. Арық пенен семиздің бауыры бир («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Субстантивлескен келбетликлердин мәнилери конкрет, тар больуы мүмкин. Мәселен, жаманға, жақсыны, саңырауды, геренди, соқырдан дегенде биз олардың атлықсыз қолланылуына қарамастан ақ гәптің жаман, жақсы, саңырау, герен, соқыр адамлар жаққында екенін түсинемиз. Бул ўақытта олардың мәнилери улыўма болмай, анықланады ямаса тараяды. Егер субстантивлескен келбетлик семантикалық жақтан конкрет сөз дизбегі менен мотивленсе (яғный оны аңлатса) хәм бул дизбектеги анықлауыш сөз келбетлик болса, бундай субстантивация эллиптикалық субстантивация деп аталады⁷⁷.

Егер субстантивлескен келбетликлер адамларды аңлатпайтуғын (яғный бетлик емес) атлықлар мәнисинде қолланылса, олардың мәнисі анық болмайды. Мысаллар: **Жананы ески** сақлайды. **Арзанның** сорпасы татымас. **Қыздың көзи қызылда**. («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлерди диахрониялық субстантивлескен хәм синхрониялық субстантивлескен келбетликлер деп ажыратыўға болады.

Диахрониялық субстантивлескен келбетликлер толық атлыққа өтип, өзиниң бурынғы лексика-грамматикалық мәнисі менен байланысын үзеди. Мысаллар: **Көкке** қараса, ай булқа тасалап, буннан бетин жасырғандай болады (К. Султанов). Хаял бийлегенде заманға **қарасы** жуғып қала ма? (К. Султанов). Жалғыз баслы ғаррыны **еркексіз** үйге ес болсын деп Айсәнемнің өзи шақырды (К. Султанов). Саўдагер де **гедейге** жаў (К. Султанов). **Батырға** хийле керек (К. Султанов). **Душпанлардан** басын қорғанып қашатуғын досларың да бар (К. Султанов). Аттың ийегі астында тақалып келген **пияданы** Мамаң танымады (Т. Қайыпбергенов).

Синхрониялық субстантивлескен келбетликлер өзиниң дәслепки атрибутивлик (анықлауышлық) мәнисі менен байланысын үзбейди. Мысаллар: **Ақыл жастан** шығады, кеңесейик (К. Султанов). Ол залымлар кимди аяп атыр? (К. Султанов). Бийликке таласып жүрген **жағымпаз** көп (К. Султанов). «**Сабырлы** мурадқа жетер»,—дейди китапта (К. Султанов).

2. СУБСТАНТИВЛЕСКЕН КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ СӨЗ ЖАСАУ ТИПТЕРИ

Хәзирги қарақалпақ тилинде субстантивлескен келбетликлер

дің екі түрі бар: турақлы субстантивация хәм турақсыз субстантивация.

Турақлы субстантивация келбетликті, А. А. Шахматовтың айтқанындай, хақыйқый атлыққа айландырады.⁷⁸ Бул жағдайда келбетлик атлыққа толық өтеди. Хәзирги қарақалпақ тилинде турақлы субстантивлескен келбетликлерге төмендеги сөзлер киреди: **жарлы, бай, кесел, батыр, қорқақ, намәрт, мәрт, ыссы, ғарры** хәм т. б. Бул сөзлер келбетлик болып та, атлық болып та қолланыла береді. Олар атлық мәнісінде қолланылғанда гәпте басқа келбетликлер менен анықланыуы мүмкин. Мысалы: Кесел емлеўханада көп емленди. **Аўыр кесел** тәўир болды.

Турақлы субстантивлескен келбетликлер көбинесе аўызекі халық дөретпесинде (нақыл-мақалларда хәм т. б.) атлық орнында кең қолланылады: **Мәрт** өзинен көрер, **намәрт** жолдасынан.

Егер келбетлик хәм предметти, хәм оның белгисин теңдей билдирсе, ол толығы менен атлыққа өтпейди, ал келбетлик болып қалады.⁷⁹ Салыстырың: **жарлы** адам (белги)—жарлы (предмет). Мысаллар: соның арасында бир **атлы** жолды қуыйнлатып қырманға қарай шапты (К. Султанов). Тек **жаслар** жағындағы гүбир-сыбыр әнгиме болмаса, үлкенлер жағы сам-саз (К. Султанов).

Турақлы субстантивлескен келбетликлердің мәніси олар гәпте атлық сыпатында қолланылғанда бир қанша тарайып, конкретлеседи. Мысаллар: **Ғарры** тағы толғанып, алысқа ой жуўыртып қалғып қалды (К. Султанов). Ол ырғып түсіп, жаралыны алдына өңгерди (Т. Қайыпбергенов). Арбадан үш **хийўалы** түсти (К. Султанов). Дарды көрмесе де, **үлкенлердің** әнгимеси бойынша, әжел арқанын мойнына кийип... (К. Султанов). **Кеклиден** кек қуўып жүргениңизден де хабарым бар (К. Султанов). Рийза ет мына **мергениңди** (К. Султанов).

Турақсыз субстантивация көбинесе аўызекі сөйлеу тилинде көбирек ушырасады:

- Олар қайда?
- Киятыр
- Қалай киятыр?
- **Байрақлы**
- Жоқ, **қызылы** керек емес, маған көгинен бер.

Турақсыз субстантивлескен келбетликлер атлық мәнісінде қолланылып, оның барлық сөз өзгертиўши аффикслерин қабыллай алады, бирақ олар толығы менен атлыққа өтип кетпейди. Мысаллар: **Қызыл** алаға кийинген (К. Султанов). Бул **жердегілердің** бәри жаў (К. Султанов). **Қарасынан** биреўин, ағынан биреўин берин.

Келбетликтің атлық сыпатында қолланылыуы эллипсислик (грек. *elleipsis* — таўып қойыўға болатуғын сөздің, гәп ағзасының гәпте түсирилип қалдырылыуы⁸⁰) хәм эллипсислик емес болыуы мүмкин. А. Я. Загоруйконың пикири бойынша, эл

липсис—сөзлердің конверсия бойынша жасалуына мүмкіншілік туудыратуғын қубылыс.⁸¹

Эллипсислик субстантивлесіуде келбетлик тәрепинен анықланатуғын атлық түсирилип қалады, бірақ оның мәнісі гәптиң улыұма мәнісинен ямаса алдыңғы гәптерден аңлатылады. Эллипсислик субстантивлесіу көбинесе аұызекі сөйлеу тилинде пайда болады. Мысалы: **Түркмени, ийраний** усағанларды анасының өзі тоқып еди (К. Султанов). Шаруалар қойлардың **гүземи** хәм жабағыларын қырқып мәмлекетке тез тапсырыу үшін гүресип атыр. Мен **жарлыға** ийтаршы болсам, усы жағын айтып үремен (К. Султанов). Мысаллардағы субстантивлескен келбетликлер арқалы биз олардың анықлайтуғын предметлери хәққында да түсиник аламыз: **түркмени, ийраний**—гилем хәққында, **гүземи, жабағы**—қойдың жүни хәққында, **жарлы**—дийханлар хәққында.

Гейде эллипсислик субстантивацияны контекстен тыс жағдайда, яғнай келбетлик контекстсиз бөлек қолланылғанда да байқауға болады. Бул жағдайда субстантивлескен келбетлик өзіннің анықлайтуғын атлығы менен сондай тығыз байланысқан (мотивлескен) болады, хәттеки атлық қолланылмаса да келбетлик арқалы сол атлықтың билдиретуғын предмети түсиниледи. Мысалы, «жазлық», «гүзлик» дегенде биз бийдайдың сортларын, «еки аяқлы» дегенде адамларды, «гөззал», «жанан» дегенде сулыу қызларды түсинемиз.

Эллипсислик емес субстантивлесіуде келбетлик улыұма абстракт түсиникти билдиреди, конкрет предмет аңлатылмайды хәм тауып қойыу мүмкин болмайды. Мысалы: Бул адам **ақты қарадан** ажыратып билмейди. Бул жердеги «ақ» сөзи дурыслық, жақсылық, әдиллик хәққындағы, ал «қара» сөзи, керисинше, надурыс, жаманлық, әдилсизлик хәққында улыұма түсиник береді.

Эллипсислик емес субстантивлесіуде келбетлик көбинесе улыұмалық, аұыспалы мәниде қолланылады, сонлықтан да оның қандай конкрет предметти аңлататуғыны белгисиз болады хәм сөйлеу ситуациясы бундай конкретликти талап етпейди. Мысалы: Өмирдің **ыссысына** да, **сууығына** да көнгенбиз. Елдің ойлы-бәлентин аңғарғаның жүдә жақсы (Т. Қайыпбергенов). **Ашшы** менен **душшыны** татқан билер («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Бул мысалларда түсирилип қалған атлықты тауып қойыу мүмкин емес хәм ол талап етилмейди.

Гейде келбетлик атлық сыпатында қолланылады, бірақ субстантивлесіу болмайды, себеби атлықтың түсирилип қалғанлығы сезилмейди хәм оны тауып қойыу да мүмкин емес. Мысалы: **Қарасын** көрсетпеди. Бул мысалда «қара» сөзи турпаты, «бойы» усаған мәнилерди аңлатады. Гәпте хеш арза түсирилип қалдырылмаған.

Келбетликлердің субстантивлесіуи узуаль хәм окказиональ болыуы мүмкин. Узуаль субстантивлесіу—бул турақлы субстантивлесіу (толық атлыққа өтиу); **жарадар, герең** хәм т.б. Бун-

дай сөзлердің «адам», «киси» усаған сөзлер менен қолланылуы тилде онша талап етилмейди, бул олардың стильлик қолланылуына да байланысly. Узуаль субстантивлескен сөз атлыққа жүдә жақын турады, сонлықтан да бул жерде субстантивлесиу онша анық емес (предмет өзиниң белгиси арқалы аталған).

Узуаль субстантивлесиу арқалы биз келбетликлердин атлыққа толық өткенлигин хәм олардың енди өзиниң тийкаргы мәнисинде қолланылмайтугынлығын түсинемиз. Бундай келбетликлер предметтиң белгиси мәнисинде қолланылған өзиниң түбир ямаса тийкарлары менен омоним болып келеди. Мысалы, «жақсы» сөзин алып қарайық:

1. **Жақсының** жаты болмас. **Жақсы** менен болсан жолдас, өмириң ертекке мегзер («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

2. **Жақсы** адамның нси де **жақсы**. **Жақсы** сөзге жан семирер.

Мысаллардың биринши группасындағы келбетликлер узуаль субстантивлесиуге мысал бола алады. Олар екинши группадағы келбетлик сөзлер менен омоним болады, себеби биринши группадағылар атлық мәнисинде, ал екинши группадағылар келбетлик мәнисинде қолланылған.

Илимпазлардың бир қатары узуаль субстантивлесиуде келбетликлер атлыққа лексикалық усыл арқалы, ал окказиональ субстантивлесиуде олар синтаксислик усыл арқалы өтеди деп есаплайды.⁶² Бул көз-қарас, бизинше, хақыйқатлыққа сәйкес келеди. Узуаль субстантивлесиуде келбетликлер өзлериниң мәнилериң өзгертеди, предметлик мәниге өтеди хәм атлықтың формаларын қабыл етеди: **жақсы** (келбетлик)—**жақсылар** (атлық), **үлкен** (келбетлик)—**үлкенлер** (атлық) хәм т. б.

Өзлериниң семантикалық өзгешеликleri бойынша узуаль субстантивлескен келбетликлер хәзирги қарақалпақ тилинде төмендеги типлерге ийе:

1. Олар предметлердин, адамлардың атамасын билдиреди, олардан кейин анықлауыш атлықлар қолланылмайды, атлықтың мәниси субстантивлескен келбетлик арқалы аңлатылады. Мысаллар: **Ақыл жастан шығады, кеңесейик** (К. Султанов).—**Барып босататуғын тутқындарымыз қәне?**—деди **Маман** (Т. Қайыпбергенов). **Бәсе, сонда неге қусбеги жарлыларға ғамхорсый қалды?** (К. Султанов).

Бундай келбетликлер атлыққа толық өткен.

2. Субстантивлескен келбетликлердин айырым группасы атрибутивлик хәм субстантивлик мәнилерде де қолланылады, яғни олар предметти де хәм оның белгисин де билдиреди. Деген менен оларға предметлик мәни басым болады. Мысаллар:

Бәри де аш-арыққа қамшысын үйирип келеди (К. Султанов). **Урыс жылларында аўылда қалғанлар гилең жарым-жарты ақсақ, майыплар еди** (К. Султанов). **Мына соқыр төбемизден қуяр-аў!** (К. Султанов).

Келбетликлердин өзиниң тийкаргы мәниси менен байланысын үзбей, атлыққа толық емес өтиуи окказиональ субстантивлесиу

деп аталады. Окказиональ субстантивлесіу синтаксислик субстантивлесіу деп те аталады, себеби ол тек белгили бир контекстлерде, белгили бир синтаксислик қоршауда ғана болыуы мүмкин, сонлықтан да ол көбинесе сөйлеу тилинде кең қолланылады.

Айырым сөзлер гейде тек контексттиң талабына қарай басқа мәниде—басқа сөз шақабының мәнисинде қолланылады. Бул жағдай толық емес окказиональ өтиу деп аталады. Сөз усылайыша белгили бир контексте, белгили бир синтаксислик қоршауда басқа сөз шақабына өткенде тек уақытша жана мәниге ийе болады, бирақ өзиниң бұрынғы семантикалық, морфологиялық хәм синтаксислик белгилерин сақлайды, яғний бұрын қайсы сөз шақабына тийисли болса, сол сөз шақабының қурамында қалады. Мәселен, келбетликлер айырым контекстлерде субстантивлесіуи де, адвербиалласыуы да (рәуишке өтиуи) мүмкин, бирақ ол бәри бир келбетлик болып қалады. Мысалы: **Кишисин шақыр. Жақсысынан бер.** Бул сөзлер кейниндеги атлығы түсирилип айтылған келбетликлер болып есапланады (себеби олар сөйлеушилерге белгили) хәм олар түсирилип қалдырылған атлықлардың аффикслерин қабыл еткен: **Кишкенесин—**киши баласын, **жақсысынан—**жақсы гүлден.

Окказиональ субстантивлескен келбетликлер контексте барлық уақытта атлықлардың формаларын қабыл ете бермейди, себеби олар атлықлардың орнында тек уақытша қолланылады.

Қарақалпақ тилинде тилдиң хәзирги рауажланыу басқышында узуаль субстантивлесіу менен окказиональ субстантивлесіудиң «ортасында турған» субстантивлескен келбетликлер де ушырасады. Олар окказиональлықтан узуальлыққа өтиу жолындағы сөзлер (А. М. Пешковскийдиң көрсетиуи бойынша, «хамелеон сөзлер») болып есапланады. Мысаллар: Әдеттегише **узыны** алдында, **қысқасы** кейнинде киятыр (А. Бекимбетов). **Мықлы** менен беллес, **Әззиге** асылмаң (К. Султанов).

Узуаль субстантивлескен келбетликлер контексте предметтиң атамасын билдиреди, сонлықтан да атлықтың барлық формаларын қабыл етеди. Мысаллар: **Жапалақ көрсең атып ал, жаманнан бойын сатып ал** («Қарақалпақ халық нақыл-мақалалары»). **Кеуилшектің аты арымас** («Қарақалпақ халық нақыл-мақалалары»). **Ашық минез, кишипейил, қайырқом, үлкенге де, кишиге де бирдейсең** (Ж. Дилмуратов). **Бираз сулыулар сабақлы кеселге шатылды** (К. Султанов).

Окказиональ субстантивлескен келбетликлер контексте атлыққа тек уақытша өтеди, бирақ келбетликтің қурамында қалады.

Рус тилиндеги субстантивлескен келбетликлердин усындай өзгешеликлерине А. М. Пешковский үлкен дыққат аударған, сонлықтан да бул жерде оның пикирин келтирип өтиу орынлы. Ол былай деп жазады: «... егер биз келбетликти атлық мәнисинде

қоллансақ хәм бул жағдайда келбетлик тилде келбетлик мәнісінде де еле сақланса, бул жағдайда ҳақыйқый атлық, ҳақыйқый предмет болмайды. Мәселен, «сила» деген сөзде биз күштин барлық белгилерине (булшық етлери жууан, кең көкирек хәм т. б.) ийе болған күшли адамды көз алдымызға келтиремиз, ал атлық мәнісінде қолланылған «сильный» деген сөзде (сильным не борись...) қандай да бир тири, анық емес, адамға тийисли барлық белгилериниң орнына тек бир: күшти түсинемиз... Тек келбетлик келбетлик сыпатында тилден биротала жоғалып кеткен жағдайда ғана (мәселен, «портной», «зодчий», «запятая», «насекомое» хәм т. б. сөзлердин келбетлик сыпатында қолланылуудан қалғанындай) оның атлыққа толық усағаны ҳаққында айтыуға болады. Бул жағдайда «алмасыу» да болмайды, ал тек «келбетлик жалғауларына ийе атлық» ғана болады.⁸³

Субстантивлескенде келбетликлер тек бир белгини билдиреди хәм бул белги предметлик мәни менен биригеди. Солай етип, субстантивлескен келбетлик өз мәнісин биротала жойтпайды. Өзиниң тийкарғы мәнісин—белги мәнісин атлыққа тек толығы менен өткен келбетликлер жойытыуы мүмкин. Бундай келбетликлерди ҳазирги тилде енди келбетлик деп есаплауға болмайды: ғарры, кемпир, жас хәм т. б. Олар келбетликлер менен омоним болып келеди: үлкен адамлар—үлкенлер, ғарры адамлар—ғаррылар, жас адамлар—жаслар, кишкене адамлар—кишкенелер хәм т. б. Мысалы: Ғаррылар да бала болған деседи (И. Юсупов).

Келбетликлер окказиональ субстантивлескенде, атлықтың орнында уақытша қолланылып, предметтиң тек бир белгисин билдиреди.

Келбетликлер сөйлеушиниң талабына байланыслы айырым жағдайларда субстантивлеседи:

1. Сөз дизбеклеринде егер биринши компонент анықланатуғын предметти билдирип ийелик сеплигинде турса, ал екинши компонент (келбетлик) тартым аффикслерин қабыл етсе, келбетликлер субстантивлеседи. Мысалы, қауынның шийрини. Бул жерде келбетлик субстантивлескен, себеби, бириншиден, ол изафетлик конструкцияның екинши компоненти болып тартым аффикслерин қабыл еткен, сонлықтан өзинен кейин анықланыушы сөзди талап етпейди; екиншиден сөз қолланыу нормасы «қауын» сөзин келбетликтен кейин тағы қайталап қолланыуға мүмкиншилик бермейди (мәселен, қауынның шийрин қауыны деп айтыуға болмайды; тек ғана қауынның шийрини ямаса шийрин қауын деп айтылады). Сонлықтан да бул жағдайларда келбетликлердин субстантивлесиуи дурыс хәм орынлы. Мысаллар: мал аласы сыртында, адам аласы ишинде («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Бенделердин ғаррысын да, жасын да, ауырыуын да, сауын да аямайды (Т. Қайыпбергенов).

Егер сөйлеуде хәр қыйлы белгилерге ийе болған биргелкили предметлер аталса, олардың атамалары тек биринши гәпте ғана айтылыуы мүмкин. Ал кейинги гәпте усы предметлердин белгилерин билдиретуғын келбетликлер субстантивлесип қолланылады, себеби хәр сапары сол предметлердин атамаларын айтыудың зәрурлиги жоқ, предметлердин атамалары оларды анықлаушы келбетликлерден белгили болады. Мысалы: Бизиң қаламызда еки этажлы, төрт этажлы жайлар көп. Төрт этажлылары еки этажлылардан кейинирек салынған. Үлкен-кишиси—бәри де атаминер (К. Султанов). Ақыллысынан таңлап, мен қәуендерлигиме аламан (Т. Қайыпбергенев).

Көрсетип өткенимиздей-ақ, окказиональ субстантивлескен келбетликлер атлықтың көплик, тартым, сеплик хәм бетлик аффикслерин қабыл етеди. Бул ўақытта олардың мәнилери анықласады. Мәселен, биз «киши» деп қоллансақ, оның адам ямаса предмет екенлиги анық болмайды. Ал, «үлкенге үлкенше, кишиге кишише хызмет ет» («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары») деген гәпте сеплик формасындағы субстантивлескен келбетликлер («үлкенге», «кишиге») адамды билдиреди, себеби хұрмет тек адамларға билдирилиуи мүмкин. Олардын мәнилери анықланған. Тағы да мысаллар келтирейик: Яманның парқы йоқ көз биләйүздиң (Әжинияз). Жаманның аяғы сегиз, бири тиймесе, бири тийеди. («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Жасы кишиге ақыл үйретиу—жасы үлкенниң хәм парызы, хәм қарызы. Үлкенлерге орын берин.

Хәзирги қарақалпақ тилинде субстантивлескен келбетликлер барлық стильлерде де қолланылады. Әсиресе олар нақыл хәм мақалларда жүдә көп ушырасады, себеби фольклордын бул жанры гәп дүзилисиниң қысқалығын хәм анықлығын, сөйлеудин өткирлигин хәм сөздин көркемлилигин талап етеди. Мысаллар: Алдыңғының адасқанын артқы киси биледи («Қарақалпақ халық нақыллары»). Аш қәдирин тоқ билмейди (сонда) Жаманнан қаш, жақсыға жантас (сонда). Жақсыдан ат қалады, жаманнан дат қалады (сонда). Өзиннен бир жас үлкенниң тилин ал (сонда).

Келбетликлердин субстантивлесийи табу сөзлерде де ушырасады: кишкене (хәялдын күйеуиниң кишкене иниси), яшы (жасы) уллы (жасы үлкен адамларға айтылады), аппақ (хәялдың бийкешлериниң бири), топпылы (лепра кеселлиги менен аўырған адам) хәм т. б. Мысаллар, Айыу аманын тилейди, жақсы жаманын (кишкене баласын) тилейди («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Жас үлкенлер өзлери шешеди ғой (К. Султанов). Жақпасы болған соң шамалы ашшы (көкнар) ишеди (К. Султанов).

3. КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ СУБСТАНТИВЛЕСИУ ДӘРЕЖЕЛЕРИ

Көрсетип өткенимиздей-ақ, субстантивлескен келбетликлер айтылажақ пикирди көркем, қысқа хәм образлы етип көрсете-

ди. Ҳазирги қарақалпақ тилиндеги субстантивлескен келбетлик-лерди анализлеп қарағанда, олардың субстантивлесиў дәрежесиниң бирдей емеслигин көриўге болады. Мәселен, **ғарры**, **жас**, **сулыў**, **жарлы** ҳәм т. б. келбетликлер толығы менен дерлик атлыққа өтип, предметлик мәнини билдиреди. Мысаллар: **Жаўға** жалынсаң да, жаныңды алады,—деп **ғарры** гүбирленип ишинен **байды** нәлетлей берди (К. Султанов). Ержан аға, мунсыз өткен **ашық жоқ** (К. Султанов). Еки **жас** қосыламан десе, шақын сындырады (К. Султанов). **Ғаррылар** малға жығып алды (К. Султанов).

Ал **сыпайы**, **таза**, **қысқа** ҳәм т. б. келбетликлер тек контекстте олар түсирилип қалған атлықтың орнында қолланылғанда ғана субстантивлеседи. Мысалы: **сыпайы** тоңбас, қалтырар («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Атлыққа толық өткен келбетликлер деген менен өзлериниң келбетликке тән болған айырым лексика—грамматикалық белгилерин сақлайды. Мәселен, жоқарыда көрсетилген **ғарры**, **жас** типиндеги сөзлер келбетликтен атлыққа өткен. Олар предметти билдириў менен бирге оның белгисин де (олардың жасын) аңлатады. Ал **батыр**, **шешен**, **палуан** типиндеги сөзлер предметпен бирге олардың белгисин (олардың уқыплылығын) билдиреди. Сонлықтан да мәниси бойынша олар келбетликке жақын. Олардың айырымларынан усыған байланыслы келбетликтин салыстырыў ҳәм арттырыў дәрежелерин жасаўға да болады: **ғаррылаў**, **жасырақ**, **шешенлеў**, **жүдә ғарры**, **дым жас**, **оғада шешен** ҳәм т. б. Мысалы: Патшаның нанын көп жеген **батырлаў** адамлары не болар екен деп иркилип қалды («Қарақалпақ халық ертеклери»).

Келбетликлердин атлыққа өтиўи—узақ дәўирди талап етуғын тарийхий процесс. Субстантивлесиўи жүдә ертеде басланған гейпара келбетликлер (мәселен, **ғарры**, **батыр**, **шешен** ҳәм т. б.) ҳазирги ўақытта толығы менен атлыққа өткен. Ал айырым келбетликлер тек жақыннан баслап ғана атлық орнына қолланыла баслаған. Бул жерде А. М. Пешковскийдин: «... биразлары жолдың үлкен бөлегин өткен, басқалары жолға тек жаңа ғана шыққан, ал айырымлары тап жолдың ортасында тур.»⁸⁴—деген пикирин келтирип өтиў орынлы.

Субстантивлесиў дәрежесине қарай ҳазирги қарақалпақ тилиндеги келбетликлерди төмендеги топарларға бөлиўге болады:

1. Биринши дәрежелі субстантивлескен келбетликлер. Олар атлыққа толық өткен деп есапланады (лексикалық субстантивлесиў). Бул группаға **ғарры**, **жигит**, **жас**, **бала** ҳәм т. б. типтеги сөзлер киреди;

2. Екинши дәрежелі субстантивлескен келбетликлер. Олар «хамелеон сөзлер» болып қолланылады. Мысалы: **жақсы** адамның (келбетлик)—**жақсының** (атлық), **семиз** мал (келбетлик) **семизи** (атлық), **ыссы** аўқат (келбетлик)—**ыссысы** (атлық) ҳәм т. б.

3. Үшинши дәрежелі субстантивлескен келбетликлер. Олардың

өзине тән емес екінші функциясы анық көрінеді. Мысаллар: «қызыл (келбетлік)—қызыллар (атлық), ақ (келбетлік)—ақлар (атлық).

Бірінші топтардағы субстантивлесіп толық атлыққа өткен келбетліктер атлықтың көплік, тартым, септік және беттік аффикстерін қабыл етеді.

Екінші топтардағы келбетліктер тек белгілі бір контексте ғана синтаксистік жол менен субстантивлеседі. Мысалы: Күшлі менен беллеспе («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Үшінші топтардағы келбетліктер және атлықтар бири-бирине омоним сөздер болып есапланады. Олардың мәнілері тек контексте ғана анықланады. Қызыл байрақтар желбирейді (келбетлік)—Қызыллар ақтарды жеңді (атлық).

Солдай етіп, қарақалпақ тілінің материалдары және олардың анализі қарақалпақ тіліндегі келбетліктің субстантивлесіуі бойынша төмендегі жуымақтарға келіуге мүмкіншілік береді:

Келбетліктің анықлайтуғын атлығын барлық ұақытта тауып және оны қайта тікелей беріуге бола бермейді.

2. Субстантивлесіу лексика-семантикалық (қоспаланыу, яғни предметтік мәнінің қосылуы, келбеттік мәнінің тарылуы), морфологиялық (категориялық мәнінің өзгеріуі, формалық жақтан өзгеріуі ұқыпшылығына иіе болуы, яғни тартымланыу, сепленіу және т. б.) және синтаксистік (өзине тән болған синтаксистік хызметінің өзгеріуі) өзгерістерге алып келеді:

3. Субстантивлесіу үшін сөз өзгертіуші аффикстердің қатнасуы шәрт емес, субстантиват. (яғни субстантивлескен сөз), керісінше, атлық функциясына өткенлігі себепті бундай аффикстерді қабыллай алады, яғни сөз өзгертіуші аффикс (мәселен, көптік аффиксі) бұл жерде сөз жасаушы аффикстің, категориялық транспозиция аффиксінің хызметін атқармайды:

4. Субстантивлесіудің себептері: сөйлеу хызметінде «күшті экономлау»,⁸⁵ «Сол тілде сөйлеуші халықтың турмысындағы өзгерістер»⁸⁶ стильтік мақсетте қолланыу, стильтік бояуға иіе болуы.⁸⁷

Солдай етіп, қарақалпақ тіліндегі келбетліктер өздерінің формаларын өзгертістен-ақ атлыққа өте алады. Бұл жағдайда келбетліктің барлық разрядлары да—сапалық және қатнасылық келбетліктер де субстантивлеседі. Көпшілік жағдайларда субстантивлескен келбетліктер адамларды және олардың белгілерін бірге көрсетеді. Келбетліктердің субстантивлесіу дәрежесі хәр қыйлы. Қарақалпақ тіліндегі келбетліктердің субстантивлесіуі —хәзіргі ұақытта жүдә өнімлі процесс. Бұл процесс, бір жағынан, тілдің лексикасын жаңа сөздер менен байытты; екінші жағынан, хәр қыйлы стилистикалық мақсет үшін пайдаланылады: сөйлеуді қысқа, үйлесімлі, өткір және образлы етіу үшін хызмет етеді.

КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛЛЕРДИҢ СУБСТАНТИВЛЕСИУИ

1. КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ — ФЕЙИЛДИҢ ФУНКЦИОНАЛЬ ФОРМАСЫ

Келбетлик фейил универсаль тил категориялары қатарына киреди. Ол ҳәр қыйлы системадағы тиллердиң хәммесинде бар хәм бирдей грамматикалық мазмунға ийе: хәрекетти адамның ямаса предметтиң белгилн бир мәхәлдеги белгиси сыпатында көрсетеди. Усындай мазмунға байланыслы келбетлик фейиллер еки түрли характерге ийе: 1. белгини билдирип атрибутивлик (анықланыўшылық) функцияда қолланылады хәм бул жағынан олар келбетликке жақынласады; 2. динамикалық белгини (яғный хәрекетти, процессти) билдирип, олар фейиллер менен тығыз байланыста болады хәм өзинде фейилдиң болымсыз, дәреже хәм мәхәл усаған категориялық белгилерин сақлайды.

Келбетлик фейилдиң башқурт тилиндеги усындай қәсийетлерин көрсете келип Н. К. Дмитриев былай деп жазады: «Фейилдиң хәм келбетликтнң белгилерине бир ўақытта ийе болған фейил формасы, басқаша айтқанда, фейилден жасалған келбетлик фейил деп аталады. Егер, бир жағынан, келбетлик фейил мәхәлге ийе болып хәм бетлик аффикслерин қабыл етсе, екинши жағынан—олар хәр қандай келбетлик сыяқлы, предметтиң белгисин анықлайды.»⁸⁸ Келбетлик фейилге берилген бул сыпатлама қарақалпақ тили хәм басқа да түркий тиллери ушын теңдей тийисли.

Өзиниң мазмуны бойынша универсаль тил категориясы болатурып, келбетлик фейиллер хәр тилде өзиниң спецификалық белгилерине ийе. Мәселен, егер рус тилинде келбетлик фейил келбетликтнң грамматикалық формаларын қабыл етип, өзиниң анықлайтуғын сөзи менен родта, санда хәм сепликте келисиў арқалы байланысатуғын болса, түркий тиллеринде келбетлик фейил менен оның анықлайтуғын сөзи арасындағы байланыс жупкерлесиў арқалы аңлатылады. Мысалы: келген адам—пришедший человек, келген адамлар—пришедшие люди, келген адамды—пришедшего человека, келген адамларды—пришедших людей хәм т. б.

Түркий тиллериндеги келбетлик пенен атлық та усындай жол менен байланысады: Жақсы адам—хороший человек, жақсы адамлар—хорошие люди, жақсы адамды—хорошего человека, жақсы адамларды—хороших людей хәм т. б.

Келбетлик фейиллер (хал фейиллер усап) түркий тиллеринде индикативтеги мәхәл формаларының, сондай-ақ басқа мейил формаларының көплеген *Uerbum finitum* — формасын жасаў ушын тийкар болып есапланады.

А. К. Боровков түркий тиллериндеги келбетлик фейил хәм хал фейил арасындағы айырмашылықларды айта келе былай

деп көрсетеди: «келбетлик фэйил еки функцияның — келбетлик йилден жасалған рәуиш сыпатында алып қаралыуы мүмкин, бирақ бул фэйиллик формалардың синтаксислик функциялары усының менен шекленип қалмайды, демек, олар фэйил система-сындағы фэйиллик категориялар сыпатында қаралыуы керек.⁸⁹

А. Н. Кононовтың пикири бойынша, фэйилдің бул формалары тек олар анықлауышлық функцияда келгенде ғана келбеттик фэйилдің қәсийетине ийе болады. Мәселен, өзбек тилиндеги «ёзган» формасы өзиниң синтаксислик қолланылыуына қарай үш мәниге ийе болады: 1. келбетлик фэйил (анықлауышлық функцияда): ёзган ўқивчи; 2. атлық (баслауыш ямаса толықлауыш функциясында): ёзганлар кетди; Хат ёзганини биламан; 3. *verbum finitum* (баянлауышлық функцияда); Буни бир ўқувчи ёзган.⁹⁰

Солай етип келбетлик фэйил түркий тиллеринде соның ишинде қарақалпақ тилинде де, фэйилдің функциональ формасы болып есапланады. Оның тәбияты еки түрли — фэйил хәм атауыш болғанлықтан белгили бир жағдайларда ол субстантивлесийи, яғный атлыққа өтиуйи хәм адъективлесийи, яғный келбетликке өтиуйи мүмкин.

Бул процесслерди анализлеуден алдын биз таза атрибутивлик функцияда келбетлик фэйил сыпатында келген яғный анықлауыш (келбетлик фэйил) — анықланыушы (атлық) моделинде жасалған сөз дизбегиндеги фэйил формаларына тоқтаймыз.

2. АТРИБУТИВЛИК (АНЫҚЛАУЫШЛЫҚ) ФУНКЦИЯЛАРДАҒЫ КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ ФОРМАЛАРЫ

1. -ған//-ген, -қан//-кен формасы

Фэйилдің бул формасы полифункциональ форма болып есапланады. Ол келбетлик фэйил (атрибутивлик функция), хал фэйил (пысықлауышлық функция), фэйилден жасалған атлық (баслауышлық хәм толықлауышлық функция) хәм фэйилдің келбетлик формасы (предикативлик функция) сыпатында да қолланыла береді. Бул функциялардың барлығында да -ған//-ген, -қан//-кен формасы фэйилге тән болған хәрекетлик процессти сақлайды, болымсызлықты билдириуйи -ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе аффиксин хәм дәреже көрсеткишлерин қабыл ете алады, оның пермәхәллик характеристикасы хәрекеттеги (хал-жағдайдағы) перфектлик мәни арқалы аңлатылады, ал синтаксислик характеристикасы гәштеги басқа гәп ағзалары менен байланысы арқалы билдириледи. Бул форма тек өзиниң атрибутивлик функциясында ғана субстантивлесе алады. Атлыққа өткен жағдайда ол өзиниң барлық фэйиллик қәсийетлерин жойтады хәм биротала номинативлик функцияға көшеди. Салыстырың: ағарған жалау (келбетлик фэйил) хәм ағарған (сүт, қатық, айран хәм т. б.)

2. -ар//-ер, -р формасы

Фейилдің -ар//-ер, -р формасы қазіргі қарақалпақ тилинде еки функцияда қолланылады: атрибутивлик хәм предикативлик. Ол -ған//-ген формасы сыяқлы еки формада қолланылғанда да өзиниң фейиллик мазмунын сақлайды хәм -ған//-ген формасынан өзиниң мәхәллик мәниси бойынша ажыралып турады: егер -ған//-ген формасы хәрекетти тамамланған етип сыпатласа, ал -ар//-ер, -р формасы оны еле тамамланбаған етип көрсетеди, сонлықтан да ол хәрекетти болжаулы келер мәхәл мәнисинде аңлатады. Мысалы: **ашар** (мүмкин, енди ашады) хәм **ашар** (қурал). Бул формада өзиниң дәслепки —атрибутивлик функциясында қолланылғанда субстантивлесип, фейиллик қәсийетлерин жойтады хәм тек номинативлик мәниге ийе болады.

3. -ұлы//-ұли, -ыұлы//-иұли формасы

Фейилдің бул формасы атауыш Feyилдің -ыұ//-иұ, -ұ аффикслериниң келбетликтің -лы//-ли аффикслери менен биригиуинен жасалған хәм өткен мәхәлдеги келбетлик Feyил болып есапланады. Ол ауыспалы хәм ауыспасыз Feyиллерден жасалып пассив мәнили келбетлик Feyиллерди пайда егеди, бирақ бул жағдайда оларда пассивликти билдириуши белгисиз дәреже аффикслери болмайды: **байлаулы** ат илиули дағаза хәм **т. б.**

4. -ұшы//-ұши, -ыұшы//-иұши формасы

Бул форма келбетлик Feyилдің өткен мәхәли сыпатында қолланылады. Ол -ыұ//-иұ, -ұ формасы атауыш Feyилдің кәсип билдириуши -шы//-ши аффикси менен биригиуинен жасалған: жола-ұ-шы, кел-иұ-ши.

Солай етип соңғы еки форма қазіргі қарақалпақ тилинде келбетлик Feyилдің формалары сыпатында қолланылады. Олар тек мәхәл жағынан бири-биринен парықланады, бирақ екеуи де субстантивлесіу уқыпшылығына ийе.

Жуумақлап айтқанда қазіргі қарақалпақ тилинде, тийкарынан, келбетлик Feyилдің төрт формасы (-ған//-ген, -қан//-кен; -ар//-ер, -р; -ыұлы//-иұли, -ұлы//-ұли; -ыұшы//-иұши; -ұшы//-ұши) субстантивлесип атлыққа өте алады.

3. СУБСТАНТИВЛЕСКЕН КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛЛЕРДИҢ ФОРМАЛАРЫ ХӘМ МӘНИЛЕРИ

Қазіргі қарақалпақ тилинде келбетлик Feyилдің жоқарыда көрсетилген төрт формасының субстантивлесіуинен ямаса адъективлесіуинен жасалған лексикалық бирликлерди ушыратыуға болады. Бул жағдайда олар Feyиллик формаларға тән болған динамикалық белгини жойтып, номинативлик функция-

да атлыққа өтеди ямаса келбетликке өтип, предметниң стати-калық белгисин аңлатады.

Бундай келбетлик фейиллердин субстантивлеснү дәрежелери хәр қыйлы болады.

1. Атлыққа толық өткен -ған//ген, -қан//-кен формалы келбетлик фейиллер, ағарған, жаратқан, қақпан, жасаған, тақан хәм т. б. Мысалы: Басқа мениң жақын-жууығым, хеш қандай тууысқаным жоқ (А. Бекимбетов). Ким екен десем, сен ант урған екенсең ғой (А. Султанов). Алжыған, дүньяға шыққандағы жалғыз қызың еди (К. Султанов). Қалған балалар тақанның үстінде (К. Султанов).

Бул типтеги келбетлик фейиллерди Д. С. Насыров бөлекленген формалар деп қарайды,⁹¹ себеби олардың хақыйқатында да, келбетлик фейиллер менен байланысы жоқ, яғный олар процесс мәнисин хәм болымлы—болымсызлық, дәреже хәм маҳәл категорияларын биротала жойтқан.

Хәзирги қарақалшақ тилинде бундай келбетлик фейиллердин көпшилиги морфемаларға бөлинбейтуғын түбир сөзлерге айланып кеткен. Мәселен, «қақпан» сөзи аў—дузақ мәнисиндеги атлық болып қолланылғанда морфемаларға ажыратылмайды. Бирақ «ағарған» типиндеги сөзлердин қурамы бир қанша анық: «ақ»—«ағар» себеби бул фейилден «ағарған» (ағарған сағым) келбетлик фейили жасалады. Бул ўақытта олар морфемаларға бөлинеди, ал атлық мәнисинде келгенде «ағарған» сөзин ондай бөлеклерге бөлиўге болмайды. Усындай сөзлер қатарына «қорған» сөзин жатқызыўға да болады. Келтирилген «ағарған», «қаққан» хәм т. б. сөзлери фейилдин өткен маҳәли мәнисин аңлатпайды.

2. Атлыққа толық өтип кеткен -ар//ер, -р формалы келбетлик фейиллер: ашар, ел гезер, жатып ишер хәм т. б. Келбетлик фейилдин усы формасының болымсыз түринен жасалған атауышлар да усы топарға киреди: Таймас, дем бермес, үндемес, шық бермес хәм т. б.

Мысаллар: Сол есердин езиўин уўсаңыз болды, балаларым (К. Султанов). Мақсым бесатардың аўзын Қалмурат пенен Ербайға қаратты (А. Бекимбетов).

Бул топардағы сөзлерди де Д. С. Насыров келбетлик фейилдин бөлекленген формалары деп қарайды.

3. а) -ыўшы//иўши, -ўшы//ўши хәм
б) -ыўлы//иўли, -ўшы//ўши формалары субстантивлескен келбетлик фейиллер: оқыўшы, сатыўшы, арнаўлы, айтыўлы, таңлаўлы хәм т. б. Бул формадағы келбетлик фейиллер тек өзлериниң анықлайтуғын сөзлери түсирилип қалғанда ғана субстантивлеседи. Ал анықлаўышлық позицияда қолланылғанда өзлериниң тийкарғы функциясын орынлайды. Салыстырың: Л. Н. Толстой рустың уллы жазыўшысы (атлық). Буны жазыўшы бала жетинши класста оқыйды (келбетлик фейил). Мысаллар: «Ке-

лиўшилерге есик ашық» деген дағаза илинди (К. Султанов).
Қаралаўшы көзи тынып абынған (И. Юсупов).

Қарақалпақ тилинде бириккен хәм составлы түрдеги субстантивлескен келбетлик фэйиллер де ушырасады. Бундай фэйил сөзлерде келбетлик фэйиллер екинши компонент болып келеди: «күнбатар, күн шығар, орынбасар, айғабағар, Бөрибасар, гүдибузар, ис жақпас атқаминер, геллекесер, бесатар, жатып ишер, алып сатар хәм т. б.

Көрсетилген формалар келбетлик фэйилдиң бөлекленген формалары болып, олар толығы менен атлыққа өткен. Мысаллар: Мақсым кескин түрде айтты да, **бесатардың** аўзын арқайынласып қалған Қалмурат пенен Ербайға қаратты (А. Бекимбетов). Анам, Тазагүл **күнбатар** алдында қонаққа кеткен еди (А. Бекимбетов). Мениң өмиримди тоз-тоз еткен мына **атқаминерлерге** мен де уйқы бермеймен (К. Султанов).

Субстантивлескен келбетлик фэйиллер жуп сөзлердиң компоненти болып та келе береді: **туўған-туўысқан, ағайин-туўған**. Мысалы: Аўхалы төмен, үй-жайы, **ағайин-туўғаны** жоқларын инвалидлер үйине өткерди (А. Бекимбетов).

Субстантивлескен келбетлик фэйиллер сондай-ақ адам атларының, географиялық атамалардың, хайўанлардың атамаларының составында да көплеп ушырасады: **Есберген, Қосберген, Алламберген, Жарылқаған, Өтеген, Аяпберген, Улбоған, Ултуўған, Қазанкеткен, Қызкеткен, Қаттыағар, Қыятжарған, Бөрибасар, Таймас** хәм т. б.

Субстантивлескен келбетлик фэйиллер де, субстантивлескен келбетликлер сыяқлы, фольклорлық шығармаларда—нақыл мақалларда, жанылтпашларда, жумбақларда жиий қолланылады: **Аўған талғанға** күледі. **Пал тутқан** бармағын жалайды. **Шымшықтан қорыққан** тары екпес. **Шақырғанға** жабысқан. **Еккеним** нөкет, көгерди сөкет, жапырағы тут, мийўалы алмурт.

Хәзирги қарақалпақ тилинде, әсиресе аўызеки сөйлеўде эллипсислик субстантивлесиў жүдә жиий пайдаланылады. Бундай жағдайда келбетлик фэйилдиң анықлайтуғын сөзи түсирилип қалады да, ал оның мәниси субстантивлескен келбетлик фэйил арқалы билдириледи. Мысалы:

- Әскерге барғанлардың хәммесине бере ме?
- Ис көрсеткенге, хызмет еткенге (К. Султанов).

Армиядан қайтқанлардың хәммесине баслықя аўыл кеңеслик жете береме? (К. Султанов). **Шешинген** суўдан тайынбас. **Еңкейгенге** еңкей, басың жерге тийгенше, **тикейгенге** тикей, басың, көкке тийгенше («Қарақалпақ фольклоры»).

Келтирилген мысаллардағы асты сызылған субстантивлескен келбетлик фэйиллер атлық формасында қолланылған. Бул гәп-лерде сөз адамлар хәққында айтылған, сонлықтан да контекстте эллипсислик субстантивлесиўди пайдаланыўға болады. Бирақ бул жердеги субстантивлескен келбетлик фэйиллердиң субстан-

тивлесіу дәрежесі атлыққа толық өткен субстантивлескен келбетлік фейиллердің дәрежесінен бір қанша төмен.

Келбетлік хәм келбетлік фейиллердің субстантивлесіу себеплері анықлауда изертлеушілердің пикирлері бірдей емес.

Айырым илимпазлар келбетлік хәм келбетлік фейилдің субстантивлесіуіне олардың анықлайтуғын атлығының түсірінде қалыуы себепші болады (эллипсислік усыл), бул жағдайда субстантивлесіу морфология—синтаксислік усыл менен иске асады деп есаплайды (Н. И. Греч, Ф. И. Буслаев, А. А. Потебня, В. А. Богородицкий, А. М. Пешковский, В. В. Виноградов, А. М. Барзилевич, Л. Б. Перльмуттер, Н. П. Корженевская).

Басқа изертлеушілер келбетлік хәм келбетлік фейиллер лексика—грамматикалық усыл менен субстантивлеседи, яғни бул уақытта анықланыушы сөздің түсіп қалыуы баслы себеп емес, ал субстантивлескен келбетлік хәм келбетлік фейиллердің мәнілерінің ауысыуы тийкаргы себеп болады деп қарайды (Д. Н. Овсяннико—Кулиновский, А. А. Потебня, А. М. Пешковский, Л. Б. Перльмуттер, А. М. Барзилевич хәм т. б.)

Рус тилиндегі келбетлік хәм келбетлік фейиллердің субстантивлесіуінің гейпара изертлеушілер атлық хәм келбетлік арасындағы ұқсаслығы, яғни рус тилиндегі атлықтардың **шашлычная,пельменная, сказуемое, насекомое** хәм т. б. типінде жасалыуы модели деп түсіндіреді. Олар буны морфология—лексикалық усыл деп қарайды (Л. Б. Перльмуттер, А. М. Барзилевич).

Илимпазлардың бір топары (А. А. Шахматов, М. Я. Немировский, С. Д. Лепкин хәм т. б.) келбетлік хәм келбетлік фейиллердің субстантивлесіуіне олардың гәп ишінде баслауыш хәм толықлауыш хызметінде қолланылыуы тийкаргы себеп деп қарайды хәм синтаксислік субстантивлесіу, олардың пикирі бойынша,—ең тийкаргы субстантивлесіу.

Келбетлік хәм келбетлік фейиллердің субстантивлесіу себеплеріне изертлеушілердің көз-қарасларының хәр қыйлы болыуы, бул категориялардың тәбиятының жүдә қурамалы болыуына байланысly.

Айтып өткениміздей-ақ қарақалпақ тилинде атлық хәм келбетліклер бири-бирине жақын, айырмашылықтары жүдә анық емес, сонлықтан да олар бири-бирінің орнына қолланыла алады.

Ал келбетлік фейил оннан да қурамалы категория болып есапланады, себебі оның өзінде атауышлардың хәм фейиллердің белгилері бар.

Қарақалпақ тилиндегі келбетлік фейил Д. С. Насыровтың кандидатлық диссертациясында⁹² хәм монографиясында⁹³ хәр тәрепке анализленген. Изертлеушінің пикирі бойынша, келбетлік фейил—фейиллик хәм атауышлық белгилерге ийе болған фейилдің функциональ формаларының бири. Фейиллик форма сыпатында ол дәреже, түр, мәхәл, мейил категорияларына ийе хәм бетленеди. Атауышлық форма сыпатында келбетлік

фейил көплик аффиксин қабыл етеди, тартымланады, сепленеди хәм тиркеўшилер менен, көмекши атаўышлар менен дизбеклесип қолланылады.

Н. А. Баскаков қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейилге төмендегише сыпатлама береді: «Келбетлик фейиллер гәпте, тийкарынан, баянлаўыш хәм анықлаўышты аңлататуғын фейилдин функциональ формалары болып есапланады. Сийрек жағдайда, олар субстантивлесип баслаўыш хәм толықлаўыш болып та келеди. -ған//-ген формалы келбетлик фейил хәрекет ийеси атының субстантивлескен формасы сыпатында жиий қолланылады, мысалы, **пал тутқан бармағын жалайды**.⁹⁴

А. Гуламовтың көрсетиўи бойынша, өзбек тилиндеги келбетлик фейил сөйлеўде фейил сыпатында, келбетлик сыпатында хәм атлық сыпатында да қолланыла береді. Келбетлик фейилдин атлыққа өтиўин ол келбетлик фейилдин тиккелей субстантивлесиўи деп есапламайды. Оның пикиринше, бул— адъективлескен келбетлик фейилдин субстантивлесиўи болып табылады, себеби келбетлик фейиллер субстантивлеспестен бурын, дәслеп адъективлесиўи (яғный келбетликке өтиўи) керек.⁹⁵

Бизин пикиримизше, хәзирги қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейиллердин субстантивлесиўи себеплерин түсиндириўи ушын дәслеп оның а) фейиллер менен, б) келбетликлер менен хәм в) атлықлар менен жақынлық белгилерин анықлап алыўи керек.

4. КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛЛЕРДИ ФЕЙИЛЛЕР МЕНЕН, КЕЛБЕТЛИКЛЕР МЕНЕН ХӘМ АТЛЫҚЛАР МЕНЕН ЖАҚЫНЛАСТЫРЫУШЫ БЕЛГИЛЕР

а) Субстантивлескен келбетлик фейиллер хәм фейиллердин улыўмалық белгилери

Келбетлик фейил—фейилдин функциональ формаларының бири, ол өзінде фейилдин төмендеги белгилерин, қасийетлерин сақлайды:

1. түр, мәхәл хәм дәреже категорияларына ийе;
2. фейилдин басқа формалары сыяқлы, ол да хәр қыйлы сөзлерди басқарып келеди;
3. хәрекетти ямаса хал-жағдайды хәм хәрекеттин ийесин бирге аңлатады;
4. фейиллердей болып, өзиниң болымсызлық формасын -ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе аффикслери арқалы жасайды;
5. гәпте баянлаўыш хызметин атқара алады;
6. субстантивлескенде өзиниң тийкарғы хәрекетлик хәм хал-жағдайлық белгисин сақлап қалады.

Келбетлик фейилдин өткен мәхәл формасы фейил тийкарына -ған//-ген, -қан//-кен аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады. Келбетлик фейилдин бул формасы басқа формаларға салыстырғанда атлық орнында жүдә жиий қолланылады. Бул процесс хәзирги қарақалпақ тилинде де жүдә өнімли.

Анықлайтуғын атлығы түсирилип қалғанда -ған//-ген, -қан//-кен формалы келбетлик фейиллер субстантивлесип атлық орнын-

да қолланылады хәм атлықтың көплик, тартым хәм сеплик аффикслерин қабыл етеди. Мысаллар: **Билген** билгенин ислер, билмеген бармағын тислер. Қатынның қәдирин **билмегенлер** ақырында гәрип болады («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Тентек мурабтың талай таяғын жеп, **заққы болғанлар** қарсыласыўға жүрек ете алмай, төбесин көриўден зып берди (К. Султанов).

Бул келбетлик феиллердин болымсыз формасы феил тийкарына -ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе аффикслеринин жалғаныўы арқалы жасалады: **оқы-ма-ған, айт-па-ған, жаз-ба-ған, кел-ме-ген; иш-пе-ген, сез-бе-ген**. Мысаллар; Ышқы зарын шекпеген көринген қыздан орамал дәметеди (К. Султанов). Топқа басы кирмеген жол тосып кәр етеди (К. Султанов). Уялмаған буйырмаған астан ишеди («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Субстантивлескен -ған//-ген, -қан//-кен формалы келбетлик феиллер сеплик аффикслерин қабыл етип, гәпте толықлаўыш хәм пысықлаўыш хызметлеринде келеди. Мысалы: **Қорыққанға** қос көринеди. **Билмегенди** кеширмесен, билгениң қайда? («Қарақалпақ халық нақыл — мақаллары»). **Тарыққанда** қуўат берген бул орамал аўыр жаралы болған күни жазым болды (К. Султанов). **Үндемегенде** үйдей бәле болады (А. Бекимбетов).

Келбетлик феилдин келер мәхәл формасы -ар//-ер, -р; -а, -е, -й -туғын; -а, -е-й-жақ, -мақшы//-мекши, -пақшы//-пекши, -бақшы //бекши аффикслеринин феил тийкарына жалғаныўы арқалы жасалады.

Булардың ишинде -ар//-ер, -р формасы (болымсыз формасы: -мас//-мес, -бас//-бес, -пас//-пес) хәзирги қарақалпақ тилинде өнимлирек қолланылады.

Келбетлик феилдин -мыс//-мис, -мыш//-миш аффикси ески форма болып есапланады хәм ол Орхон—Енисей жазба естеликлерин тилинде де ушырасады.⁹⁶ Хәзирги қарақалпақ тилинде бул аффикс тек модальлик мәниде қолланылады. Қалың мал **аладымыс** (К. Султанов). Урыстан **қорқадымыс** (К. Султанов).

Сондай-ақ бул аффикс қарақалпақ тилиндеги айырым атлықларда хәм адам атларында сақланып қалған: тур-мыс, қыл-мыс, бол-мыс, яз-мыш, Өте-мис, Тиле-мис хәм т. б.

Келбетлик феилдин -ар//-ер, -р формасы енди болатуғын хәрекетти, яғни келер мәхәлди билдиреди. Мысаллар: Берсең—аларсаң ексең—орарсаң. Сыпайы тоңбас, қалтырар.

Таўды, тасты жел бузар,
Адамзатты сөз бузар

(«Қарақалпақ халық нақыл—мақаллары»).

Бул формадағы келбетлик феиллер қарақалпақ тилинде көбнесе тәкирар сөз формасында жийи қолланылады, бул жағдайда олардың биринши компоненти болымлы формада, ал

екіншісі болымсыз формада келеді: **болар-болмас, толар-толмас, кетер-кетпес** хәм т. б. Мысалы: **Жетер-жетпестің** күлкісине қалмағайман дә (Қ. Султанов).

Субстантивлескен -ар//-ер, -р формалы фейиллер көплік, тартым сеплік аффикслерің қабылдайды. Бул уақытта олар хәрекетти хәм сол хәрекеттиң ийесин билдиреди. Мысалы:

**Көшеримди жел билсин,
Қонарымды сай билсин.**

Орынбай фронтқа кетерінде, анасы Тәжигүл оның маңлайынан шорп-шорп сүйди (Х. Сейтов). Мениң сизлерге **айтарым**, оқыўшылар, сабақты таярлап келиңиз.

Келбетлик фейиллердиң -а, -е, -й, —туғын формасы да келер мәхәлди билдирип, хәзирги қарақалпақ тилинде өнимли қолланылады. Мысалы: Пешанасы жазық болса айбатлы, истен **қайтпайтуғын** болса ғайратлы (А. Дабылов). **Өспейтуғын** бала **өнбейтуғын** даўды даўлайды («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Келбетлик фейиллердиң келер мәхәли -ыўшы//иўши, -ўшы//ўши; -ыўлы//иўли, ўлы///ўли аффикслериниң фейил тийкарларына жалғаныўы арқалы жасалады.

-ыўшы//иўши, -ўшы//ўши формалы келбетлик фейиллер хәрекетти ямаса хал-жағдайды предметтиң турақлы белгиси сыпатында көрсетеди: **тексерийўши** машиналар, суўда **жүзийўши** қуслар орайдан **қашыўшы** күшлер хәм т. б. Бул келбетлик фейиллер жийи субстантивлеседи, буған олардың қурамындағы атлықтың кәсип ийесин билдирийўши -шы//ши аффикси де себепши болады. Сонлықтан хәзирги қарақалпақ тилинде келбетлик фейилдиң бул формасының биротала атлыққа толық өтип кеткен түрлери көплек ушырасады; **жазыўшы, оқыўшы, оқытыўшы, сатыўшы, сыбаўшы, бояўшы, орынлаўшы** хәм т. б.

Келбетлик фейилдиң -ыўшы//иўши, ўшы//ўши формасы да субстантивлесип қолланылғанда атлықтың барлық сөз өзгертиўши аффикслерин қабыл етеди. Мысаллар: Хәзирги қутлы болсын **айтыўшылар**—усы аўылдың адамлары (Қ. Султанов). Сынаў **өткерийўшилер** медресениң биринши **питкерийўшилериниң** хұрметине үлкен зыяпат шөлкемлестирди. (О. Бекбаўлов). Жоқары класстың оқыўшыларын жыйнап алып, пьесаны таярлаң (Қ. Султанов).

-ыўшы//иўши, -ўшы//ўши формалы келбетлик фейиллер хәм олардың субстантивлескен формалары тилде өз-ара омоним болып қолланылады. Бундай омонимлердиң мәніси тек контекстте анықланады: өз мәнісинде қолланылған келбетлик фейиллер атлықты анықлап келеди, ал субстантивлескен атлықлар бундай анықланатуғын сөзлерге ийе болмайды. Мәселен, салыстырың: 1. **жазыўшы** жаңа романын **питкерди** (атлық) — хатты **жазыўшы** инициен көп сәлем (келбетлик фейил). 2. **Оқыў-**

шы барлық сабақтарынан жақсы үлгерди (атлық)—Жаман жа-
зылыпты, буны оқыушы адам түсинбейди (келбетлик фейил).

Келбетликтің бул формасы гәпте, тийкарынан, анықлауыш
хәм баянлауыш болып келеди, ал субстантивлескен жағдайда
олар баслауыш хәм толықлауыш хызметлерин де атқарады. Мы-
саллар: **Жол көрсетиуши** жулдыз болып жанарсаң алдымда
(И. Юсупов) (анықлауыш). Еки балықшы ығып кеткели бурын-
ғыдан да түнериуши еди (К. Султанов)—баянлауыш. **Қаралаушы**
көзи тынып абынған (И. Юсупов)—баслауыш. Базда картадағы
хәр бөлекти бир түске бояп отырғанын көрип, **бояушыға** мегзе-
тип қаласаң (О. Бекбаулов)—толықлауыш. **Келиушилерге** есик
ашық (К. Султанов)—толықлауыш.

Келбетлик фейилдің — -уылы//иули, -улы//ули формасы
предметтің хәзирги уақыттағы хал-жағдайын билдирип, гәпте
анықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: **Бастыруулы** қазан
бастырылыуы менен қалсын.

б) субстантивлескен келбетлик фейиллер хәм атлықлардың улыұмалық белгилери

Келбетлик фейиллер атлықлар менен де улыұмалық белги-
лерге ийе. Әсиресе келбетлик фейилдің ған//ген, -қан//кен; ар//
-ер, -р; -уышы//иуши, -ушы//уши; -уылы//иули, -улы//ули фор-
малары атлықларға жақын. Сөйлесиуде бул формалар жийи
субстантивлеседи.

Бул жағдайда олар:

1. атлықлар сыяқлы сепленеди, тартымланады хәм көплик
аффиксин қабыллайды, хәрекеттің жууымағын хәм ийесин бил-
диреди;

2. гәпте анықлауыш, баслауыш, толықлауыш хәм пысықла-
уыш хызметлерин атқарады;

3. ушын, сайын, шейин, кейин, соң, гөре, бери, берги хәм т. б.
тиркеуишлери хәм алды, арты хәм т. б. көмекши атауышлары
менен дизбеклеседи.

Атау сеплигинде олар хәрекеттің ийесин билдирип, гәпте
баслауыш хызметин атқарады. Мысалы: **Жығылған** гүреске
тоймайды. **Көп жасаған** билмейди, **көпти көрген** биледи. Атаң
өлсе де, **атаңды көргенлер** өлмесин («Қарақалпақ халық-нақыл-
мақаллары»).

Ийелик сеплигинде субстантивлескен келбетлик фейиллер
анықлауыш болып келеди. Мысалы:

Қудайы бергеннің улы төрт болар,
Бири нәмәрт болса, бири мәрт болар

(«Қарақалпақ халық нақыл—мақаллары»).

Адасқанның айыбы жоқ, қайтып жолын тапқан соң («Қара-

қалпақ халық нақыл-мақаллары») Илгери баратырғанның ий-ти отлайды. (К. Султанов).

Барыс хәм табыс сепликлеринде бундай келбетлик фейиллер көбинесе адамларды билдирип, толықлауыш хызметин атқарады. Мысаллар: Жығылып атырып, **қыйсайғанға** күлме. Аўған талғанға күледі («Қарақалпақ халық нақыл — мақаллары»). Сонлықтан көп жасағанды мәстан дейтуғын болса керек (К. Султанов). **Бет — аўызы исип жүргенлерди** екиннің биринен табыўға болады (Н. Дәўқараев).

Субстантивлескен -ған//-ген, -қан//-кен формалы келбетлик фейиллер орын сеплигинде көбинесе хәрекеттиң ўақтың билдирип, гәпте пысықлауыш хызметинде келеді. Мысаллар:—Қосекен мен кетерде зор еди ғой,—деп жигит те хайран бола баслады. (К. Султанов). **Қартайғанда** қызыл тумсық болып қырылысып атырғаныңыз жөнсиз (Ж. Аймурзаев). Аўылға ири катерлер келгенде, жер-көкти жалыны шарпып ўатан урысы басланып кетти (К. Султанов).

Шығыс сеплигинде бул формадағы келбетлик фейиллер предметти де билдиреди. Бир билмеслик билгеннен де, билмегеннен де өтеді («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Көп шешенлер менен отырып, **өткеннен** көплек еситтим (К. Султанов).

Тартым аффикслери менен қолланылғанда -ған//-ген, -қан//-кен, -ар//-ер -р, туғын формалы келбетлик фейиллер еки түрли хызмет атқарады.

1. Субстантивлесип келгенде олар хәрекеттиң белгили бир бетке тийислилигин билдиреди, бул ўақытта хәрекет предмет сыпатында көрсетиледи. Мысалы: Ағамның ол **айтқаны** орынлы гәп еди (К. Султанов). Усы дәўир ишинде мен сизлердин жерди қалай **жақсы көретуғыныңызды**, қалай **мийнет ислейтуғыныңызды**, қалай **жәмлесе алатуғыныңызды** өз көзим менен көрдим (Қ. Досанов). Бул истиң боларын мен де билгенмен (Н. Дәўқараев).

2. Көрсетилген келбетлик фейил формалары өзиннің тийкарығы фейиллик мәнисинде қолланылады. Мысаллар: Қызыл жүзли жигиттиң қызарғаны — өлгени («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Үмитимиз тағы **үзилгени** ме? (К. Султанов). Шайқымыз — өз елимиздиң **жарылқаушысы** (Т. Қайыпбергенев).

Келбетлик фейиллер бетлик аффикслери менен қолланылғанда фейиллик мәни аплатады. Мысалы: **Көргенбиз**, балам, **көргенбиз** (К. Султанов). Сениң ушын бир оқты артығырақ **атармыз** (К. Султанов) Гүрессең—**жығарсаң**, бирақ айтысаң—**жығыларсаң** (К. Султанов). Елдиң муңын, ердиң әрманын айтып мына сизлерге —соңғыларға жырлап кетежақпан (К. Султанов).

в) Субстантивлескен келбетлик фейиллер хәм келбетликлердин улыўмалық белгилери

Келбетлик фейиллер хәм келбетликлер төмендеги улыўмалық белгилерге ийе:

1. Келбетликлер предметтин статикалық белгисин (сапа, рең, размер, дәм хәм т. б.) билдиреди, ал келбетлик фэйиллер фэйилдин функциональ формаларының бири болып белгили бир мәхәлдеги хәрекетти, яғный динамикалық белгини билдиреди, сонлықтан да ол мәхәл, дәреже хәм түр категорияларына ийе;

2. Гәпте келбетлик фэйиллер келбетликлер сыяқлы, тийкарынан анықлауышлық хызмет атқарады;

3. Белгили бир контекстлерде келбетлик фэйиллер келбетликтин орнына қолланыла алады: ерте писер, оңбаған, алжыған, терис қайтқан, келискен хәм т. б. Мысаллар: Қарақум менен Қызылқумның қайнаған ыссысы (Ж. Аймурзаев). Мен бир қатқан қосық алып келип едим (С. Жумағұлов).

4. Келбетлик фэйиллер субстантивлеснүден бұрын дәслеп адъективлеседи (яғный келбетликке өтеди) хәм кейнинен субстантивлеседи (атлыққа өтеди). Келбетлик фэйил адъективлескенде уақытша ямаса толығы менен келбетликтин орнына қолланылады. Бундай келбетлик фэйилде оның фэйиллик белгилерине (дәреже, мәхәл хәм т. б.) салыстырғанда сапалық белгилер бир қанша күшлирек, басымырақ болады. Бул хәққында В. В. Виноградов былай деп көрсетеди: «Келбетлик фэйиллердин келбетликке өтиүи фэйил тийкарында мәхәл, түр хәм дәреже, мәнилериниң анық болыуы, бул олардағы фэйиллик мәнилердин азайыуына хәм объектлер менен байланысының еркин болыуына, сондай-ақ келбетликлер менен жақынласыуына алып келеди.⁹⁷»

Келбетликке өткен келбетлик фэйилдин семантикасында фэйиллик хәрекет онша сезилмейди, ал керисинше, ол келбетликке тән белгилерге ийе болады.

Келбетликлер предметке бұрыннан тән болған белгини билдиреди, ал келбетлик фэйиллер хәрекет ямаса хал-жағдайға байланыслы сол хәрекет нәтийжесинде пайда болған ямаса пайда болатуғын белгилерди аңлатады.

Қәплеген мийнетлерде келбетликлер предметтин белгисин билдиреди деп көрсетиледи. Бирақ бундай анықлама бул сөз шақабын толық сыпатлай алмайды, себеби белги мәнисине, А. М. Пешковскийдин көрсеткениндей, тек келбетликлер ғана емес, ал сондай-ақ фэйиллер де, рәуишлер де ийе.⁹⁸ Сонлықтан да айырым изертлеушилер келбетликлер ушын «сапа» термини дурысырақ болады деп есаплайды.⁹⁹

Солай етип, келбетликлер предметтин сапасын,¹⁰⁰ ал фэйиллер предметтин хәрекетин ямаса хал-жағдайын билдиреди, яғный келбетликлер сапалық белгиге, ал фэйиллер хәрекетлик белгиге ийе.

Келбетлик фэйиллер де белгини билдиреди (бул жағынан келбетликке жақын), бирақ олар сапалық белгини билдирмейди (бул жағынан олар келбетликтен өзгешеленеди). Олар предметтин хәрекет ямаса хал-жағдайларға байланыслы белгилерин

анлатады. Ҳаттеки адъективлескен жағдайда да келбетлик фе-
йиллер сапалық белгилерге ийе бола алмайды. Бул жағдайда
олар тек семантикасы жағынан келбетликлерге жақынласады,
бирақ өзиниң дәслепки формаларын сақлайды, яғний келбет-
ликтин формаларын қабылламайды.

Адъективлескен келбетлик феийллер сондай-ақ келбетликтин
салыстырыу дәрежесиниң аффикслерин де қабыл етпейди. Бул
жаққында өз уақтында Н. И. Греч былай деп жазған еди: «Мә-
хәл мәнисине ийе бола турып олар (келбетлик феийллер) бир
уақытта сапалық дәрежени билдире алмайды..., олар мәхәл мә-
нисин жойтқанда, яғний ҳақыйқый келбетликке өткенде салыс-
тырыу дәрежелерине ийе болыуы мүмкин¹⁰¹».

Адъективлескенде келбетлик феийллер өзлериниң мәхәл хәм
дәреже бойынша өзгеруу уқыплылығын сақлап қалады. Тек
олардың айырымларында ғана бундай уқыплылық онша сезил-
мегендей көринеди: **жауған қар, оқылған кітап**. Бул жерде би-
ринши планда олардағы атрибутивлик мәни көзге түседі, бирақ
дыққат пенен қарағанда олардың өткен мәхәлдин келбетлик
феийлли екенлигин анықлауға болады, олардың келбетлик феийл-
екенлигин -ған аффиксиниң өзи де көрсетип тур.

Рус тилин изертлеуши илимпазлардың бир топары келбетлик
феийллер өзиниң мәхәллик мәнисин жойтқанда келбетликке өте-
ди деп есаплайды. Ал илимпазлардың екинши бир топары-
ның пикири бойынша, келбетлик феийллер үш белгисин (мәхәл,
түр, дәреже) хәм феийллик басқаруу уқыплылығын жойтқанда
ғана адъективлеседи¹⁰² деп қарайды.

Келбетлик феийлдин субстантивлик мәниси тек контекстте
анықланады. Бул уақытта олар ҳәрекеттин ийесин билдиреди,
атлықтың барлық формаларын қабыллайды хәм атлықларға тән
болған синтаксислик хызметлерди атқарады. Мысалы: **Билген**
(баслауыш) **билгенин** (толықлауыш) ислер, **билмеген** (басла-
уыш) бармағын тислер. Атты **арығанда** (пысықлауыш) көр, жи-
гитти **қартайғанда** (пысықлауыш) көр («Қарақалпақ халық на-
қыл-мақаллары»). Екеуи де колхозда, еле талаптан **қол үзбеген**
(баслауыш) (К. Султанов). Жаның ашытуғын **тууысқан** (басла-
уыш) болса, айт (К. Султанов).

Келбетлик феийл гәпте өзиниң анықлауыш сөзи менен бир-
ге қолланылып анықлауыш хызметин атқарады, бундай анықла-
уышта предикативлик элементи болады.¹⁰³ Бул оның келбетликтен
болған анықлауыштан айырмашылығы болып есапланады.
А. Ғуламовтың көрсеткениндей, келбетликтен болған анықлауыш
предметтин пассив белгисин (сапасын) билдиреди, ал келбетлик
феийлден болған анықлауышлар предметтин актив белгисин
(хәрекетти ямаса ҳал-жағдайды) аңлатады.¹⁰⁴ Мысалы: **Басар**
жеримиз, батар көлимиз жоқ (Н. Дәуқараев). **Аға болар жигит**
кең болар (К. Султанов).

Ҳәзирги
дин су
сөз ш
тивлес
предме
бетлик

Ом
хәр қ
бетлик
усы к
лары
рай т
бетли
Бизин
ши р

Су
метти
сонлы
Субст
нилин
ли с
в) са
ал
О

бири
М
мала
(шун
J
айты
лық
лық
айы
тика
лик
син,
сал

орн
фор
лер
си
лар
афо
ған

Келбетлик хәм келбетлик фейиллердин субстантивлесіуінде омонимия кубылысы

Хазирги қарақалпақ тилинде келбетлик хәм келбетлик фейиллердин субстантивлесіуі—сөзлердин бир сөз шақабынан екінши тивлескен келбетлик хәм келбетлик фейиллер атлыққа өтип, предметлик мәниге ийе болады. Солай етип, келбетлик хәм келбетлик фейиллерге омоним болған жаңа атлықлар пайда болады.

Омоним деп аталыуы хәм жазылыуы бирдей, бирақ мәнилери хәр қыйлы сөзлерге айтылады. Демек, келбетликлер менен келбетлик фейиллер хәм олардың субстантивлескен вариантлары усы көз-қарастан өз-ара омоним болады, себеби олардың формалары бирдей, ал мәнилери хәр қыйлы. Мәселен, контекстке қарай гөззал, ағарған, жақсы, жаман хәм т. б. сөзлер бирде келбетлик, бирде атлық болып, өз-ара омоним болады. Мысалы: Бизин класс **жарық** хәм жыллы (келбетлик). Бул кітап биринши рет **жарық** көрди (атлық).

Субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фейиллер предметтин атамасын билдирип, номинативлик мәниге ийе болады, сонлықтан да олар көпшилик жағдайда бир мәни аңлатады. Субстантивлеспеген келбетлик хәм келбетлик фейиллер көп мәнили болыуы мүмкин. Мәселен «соқыр» келбетлиги—көп мәнили сөз: а) көзи көрмейтуғын; б) түсинбейтуғын, билмейтуғын; в) самсам, ақмақ; г) жабық, туйық (мәселен, **соқыр ишек**); ал «соқыр» атлығы тек көзи көрмейтуғын адамды билдиреди.

Омонимлер лексикалық хәм грамматикалық болып, бири-биринен ажыратылады.

Мәнилери хәр қыйлы, бирақ айтылыуы хәм жазылыуы, формалары бирдей сөзлер лексикалық омонимлер деп аталады: ой (шуқыр—ой (пикир) хәм т. б.

Лексикалық хәм грамматикалық мәнилери хәр қыйлы, бирақ айтылыуы бойынша бирдей болған сөз формалары грамматикалық омонимлер (омоформалар) деп аталады. Гейде оларды толық емес омонимлер деп те атайды, себеби олар тек сөздин айырым формаларында ғана бирдей болады. Усындай грамматикалық (толық емес) омонимияға қарақалпақ тилинде келбетликлер хәм келбетлик фейиллердин субстантивлесіуі нәтижесинде пайда болған омоним сөзлерди жатқарыуға болады. Мысаллар келтирейик:

1. **Жығылған** гүреске тоймайды. 2. Ол **жығылған** жолдасын орнынан турғызды. Мысаллардағы қара менен жазылған сөзлердин формалары бирдей, яғний олар өз-ара омонимлер, бирақ мәнилери хәр қыйлы: бириншиси—адам мәнисиндеги атлық, екіншиси—сапалық мәнидеги келбетлик фейил. Бул сөзлердин формалары хәмме ұақытта бирдей бола бермейди: атлықлар көплик аффиксин қабыл етеди (**жығылғанлар**) тартымланады (**жығылғанларымызды**), сепленеди (**жығылғанлардың**); келбетликлер,

басқа түркий тиллериндеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде де өзгермейтуғын сөзлер болып есапланады. Сонылықтан да көрсетілген сөзлерди грамматикалық омонимлер деп қарауға болады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде бундай омонимлер көплен ушырасады. Мысаллар:

Келбетлик—субстантивлескен келбетлик

1. Усы ашшы хәм майлы тили менен Бухараны азғырады (К. Султанов) Жақпасы болған соң шамалы ашшы ишеди (К. Султанов).

2. Нәмәрт жигит неге дәркар (А. Дабылов) Нәмәрт атасы менен айқасады (К. Султанов).

3. Жаман адам қайыр бермес («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Минне усы жаман жақсының арқасында айдай на-шарды алды да қойды (К. Султанов).

4. Ер жигитке оқ тийсе, жамандай болып шуўламас («Қарақалпақ нақыл—мақаллары») Ердің қунын ер алады (К. Султанов).

5. Жақсы менен жолдас болсаң,
Жақсы-жақсы ис көресен,
Жаман менен жолдас болсаң,
Жаман-жаман түс көрсен

(«Қарақалпақ халық нақыл—мақаллары»).

6. Өнерли қол арымас. Өнерли өрге жүзеди («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»).

Келбетлик фейил—субстантивлескен келбетлик фейил

1. Таўып айтқан ҳәр бир сөз гәўхардан да кем болмас. («Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»). Ол айтқаның да келеди (К. Султанов).

2. Халық сүймеген кәтқуданың қәдири болмас. Сүймегенге сүйкенбе («Қарақалпақ халық нақыл—мақаллары»).

3. Биреўиниң жети жылғы өликке жан беретугын өнери болыпты. Жети жыллық өликке жан беретугынына:—Оқы!—депти («Қарақалпақ халық ертеклери»).

Солай етип, грамматикалық омонимлердің пайда болыу мүмкиншилиги лексикалық омонимлерге салыстырғанда бир қанша кең. Хәзирги қарақалпақ тилинде келбетлик хәм келбетлик фейиллердің субстантивлесиўн нәтийжесинде көплеген лексикалық бирликлер пайда болып, олар өзлериниң дәслепки формалары менен өз-ара омоним болады. Бул процесс, әлбетте, хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамының байыуына алып келеди.

ЖУУМАҚ

Тилдің сөзлик құрамы өзінің рауажланыу процесінде жаңа сөзлер хәм сөз дизбеклери менен байып барады. Олардың тилде пайда болыуы жәмийетнің рауажланыуы менен, халықтың турмысында болып атырған өзгерислер менен тығыз байланысly.

Жаңа сөзлер жасау ушын тилде еки дерек пайдаланылады: 1. лексикалық тилдің ишки ресурслары есабынан байыуы; 2. жаңа сөзлерди басқа тиллерден өзлестириу. Тилдің ишки ресурслар есабынан жаңа сөзлер менен байыуында аффиксация хәм сөз қосылыу усыллары үлкен роль атқарады. Бул процесс, бир жағынан, лексикология менен, екинши жағынан—грамматика менен байланысly. Жаңадан пайда болған сөз—бул лексиканың объекти, соның менен бирге ол грамматиканың да объекти, себеби грамматикалық құраллар арқалы —аффиксация хәм сөз қосылыу арқалы жасалады. Жақын уақытларға дейин түркий тиллеріндеги сөз жасалыу грамматикада, хәр бир сөз шақабының ишинде қаралып келди. Бирақ хәзирги уақытта ол тил хәққында илимнің айрықша бир тарауы сыпатында бөлек алып қаралады.

Түркий тиллердеги сөз жасалыу, жаңа сөзлердин жасалыу усыллары көплеген мийнетлерде сөз етилген.

Қарақалпақ тилинің материаллары онда төмендеги сөз жасау усылларын айырып шығарыуға мүмкиншилик береди. 1. лексика—семантикалық; 2. морфология—синтаксислик; 3. лексика—синтаксислик; 4. морфологиялық; 5. фонетикалық.

Көпшилик жағдайларда белгилли бир контекстлерге сөз жаңа мәниге ийе болып, сөз өзгериуде басқа парадигмаға өтеди. Сөз жасаудың бул усылы конверсия деп аталады. Конверсия нәтийжесинде сөз бир сөз шақабынан екинши сөз шақабына өтеди. Бул уақытларда сөздин семантикалық мәнисинің өзгериуи менен бирге оның грамматикалық қәсийетлери де өзгереди. Бул усыл әсиресе атлықлардың келбетлик хәм келбетлик фейиллер базасында жасалыуында, яғный субстантивлесиу процесин нәтийжесинде жасалыуында кең таралған.

Сөз жасау усыллары ишинде субстантивлесиу, яғный басқа сөз шақапларының өзлеринің сыртқы формаларын өзгертпестен ақ атлыққа өтиуи белгилли орын тутады. Бул усыл менен атлыққа көбинесе келбетликлер хәм фейилдин функциональ формаларының бири—келбетлик фейиллер өтеди. Келбетликлердин хәм келбетлик фейиллердин қарақалпақ тилинде субстантивлесиуи сөз жасау усылларының бири (сөз жасау транспозициясы) болып есапланады. Субстантивлескен келбетликлер хәм келбетлик фе-

фйиллер лексика—семантикалық хәм синтаксислик планда өзгерислерге ушырайды. Оларда белги мәниси (статикалық хәм динамикалық) хәм предмет мәниси бирге жәмленген болады. Адъ-ективлескен келбетлик фйиллер динамикалық белги мәнисин жойтады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде келбетлик хәм келбетлик фйиллердин субстантивлесиюнниң төмендеги түрлери ушырасады:

1. Узуаль субстантивлесию. Бул жағдайда келбетлик хәм келбетлик фйилдин анықлайтуғын атлықлары түсирилип қалдырылады, ал предмет оны анықлайтуғын келбетлик хәм келбетлик фйил арқалы аңлатылады. Усындай субстантивлесию нәтийжесинде атлыққа өткен келбетлик хәм келбетлик фйиллер өзлерине анықлауышларды талап етпейди, себеби контексттин өзинен-ақ гәптин адамлар хаққында екенлиги белгили болады: **бай, жарлы, ғарры, соқыр, герең, жазыушы, оқыушы** хәм т. б.

2. Окказиональ субстантивлесию. Бул жағдайда субстантивлескен келбетликтен ямаса келбетлик фйилден гәптин не хаққында болып атырғанын түсинию қыйын. Гәп болып атырған предмет тек контексте ғана белгили болады.

3. Келбетлик хәм келбетлик фйиллердин субстантивлесию эллипсислик хәм эллипсислик емес болыуы мүмкин. Бундай субстантивлесию көбинесе ауызеки сөйлеу тили ушын тән қубылыс. Эллипсислик субстантивацияда анықланыушы сөз түсип қалады, ал эллипсислик емес субстантивлесиюде анықланыушы сөз текстте түсирилмей қолланылады. Солай етип, келбетликлер хәм келбетлик фйиллердин узуаль, турақлы субстантивлесиюи—тил қубылысы, ал окказиональ өтиуи, субстантивлесиюи—сөйлеу қубылысы. Олар тилдин рауажланыу этаплары бойынша да бири-биринен ажыралады.

4. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик хәм келбетлик фйиллердин субстантивлесию дәрежелери бирдей емес.

Биринши дәрежели субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фйиллер атлыққа толық өтеди (**сақау, герең, бай, жарлы, ашар, қашар, жатып ишер, алып сатар, ис жақпас**).

Екинши дәрежели субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фйиллер тек контексте ғана атлықтың орнында қолланылады (**күшли, ақиллы, сабырлы, кесел, оқыған, сүймеген, жазған**).

Үшинши дәрежели субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фйиллер биресе өз мәнисинде, биресе атлық мәнисинде қолланылады: **жақсы, жаман**, (биресе атлық, биресе келбетлик).

Субстантивлескен келбетликлер предметти хәм оның сапасын билдиреди, яғний предметтиң белгиси оның атамасы менен бирге көрсетиледи.

Субстантивлесиюдин тийкарғы себеплери—сөйлеу хызметинде күшти экономлау (үнемлеу) хәм стильлик тәсирлиликке жетисию болып есапланады.

Суб
Ұақыт
Кел
ективл
Бул ж
реже
жойта
Ке
грамм
өзлер
Су
мәнис
дайда
хызме
Ке
өтиуи
синде
стант
То
лер
(жаз
тар)
К
тек
өзге
лери
лери
С
өзге
так
тын
лан
усы
лик
қат
өти
рав
қуб
Бу
рен
фо
хәм
лер
ке
4—

Субстантивлеснүде түсирилип қалдырылған атлықты барлық жағдытта да қайта тиклеуге бола бермейди.

Келбетлик фейиллер субстантивлеснүден бұрын, дәслеп, активлеснү (келбетликке өтиү) стадиясын (басқышын) өтеди. Бул жағдайда олар өзлериниң фейиллик белгилерин, мәхәл, дәреже категорияларын, басқа сөзлерди басқарыу уқыплылығын жойтады.

Келбетликлер хәм келбетлик фейиллер атлыққа өткенде жаңа грамматикалық мәниге ийе болады, бирақ соның менен бирге өзлериниң тийкаргы семантикасын да сақлайды.

Субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фейиллердин мәниси көпшилик жағдайда тар, анық болады, себеби бул жағдайда олар белгили бир адам ямаса предметти билдириу ушын хызмет етеди.

Келбетликлер хәм келбетлик фейиллердин атлыққа толық өтиуи толық субстантивлеснү деп, ал олардың биресе өз мәнисинде, биресе атлық мәнисинде қолланылыуы толық емес субстантивлеснү деп аталады.

Толық субстантивлескен келбетликлер хәм келбетлик фейиллер хәр қыйлы түсиниклерди аңлатады: адамлардың кәсибин (жазыушы, оқытыушы, сыбаушы, ақлаушы, кепсерлеуши, алып сатар) олардың характерин (жақсы, жаман, жатып ишер хәм т. б.)

Келбетликлер хәм келбетлик фейиллер субстантивлескенде, тек олардың семантикасы ғана емес, ал сондай-ақ олардың сөз өзгертиу (көплик, тартым, сеплик) хәм сөз жасау мүмкиншиликлерин де өзгередиди. Гәпте олар атлықтың синтаксислик хызметлерин атқарады.

Субстантивлескен келбетликлер хәм келбетлик фейиллер сөз өзгертиуши аффикслер менен қолланылғанда, хәр қыйлы синтаксислик функцияларды атқарады: баслауыштың, толықлауыштың хәм т. б.

Келбетлик фейиллер бар, жоқ, еди, екен сөзлерин менен қолланғанда баянлауыш хызметин атқарады.

Егер келбетлик гәптеги басқа сөзлер менен жупкерлеснү усылы менен байланысатуғын болса, субстантивлескен келбетликлер басқа сөзлер менен келиснү, басқарыу хәм изафетлик қатнаста байланысады.

Айырым келбетликлер хәм келбетлик фейиллердин атлыққа өтиуи нәтийжесинде жаңа мәнидеги сөзлер пайда болады, бирақ олар өзлериниң бұрынғы формаларын сақлап қалады. Бул қубылыс тилде омонимлердин пайда болыуына алып келеди. Бундай омонимлерди грамматикалық омонимлер деп қарау керек, себеби олар сеслик құрамы бойынша сөздин тек айырым формаларында ғана өз-ара омоним болады.

Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилиндеги келбетликлердин хәм келбетлик фейиллердин субстантивлеснү усылларын хәм типлерин үйрениу бул процесстин (конверсия арқалы келбетлик хәм келбетлик фейилдин атлыққа өтиуи) жүдә өнімли екенлигин

көрсетеді. Келбетликлер хәм келбетлик фэйиллердің түрлері де субстантивлеседі. Олардың өзгешеликлерін ана тилимиздің сөз жасалыуы хәм грамматикасының тартыслы мәселелерін дурыс шешиўге жәрдем етеди.

Келбетликлер хәм келбетлик фэйиллердің субстантивлесии —хәзирги қарақалпақ тилинің сөзлик қурамының жаңа сөзлер менен байыуындағы, оның улыўма қолланылыўшы лексикасының хәм терминологиясының толықтырыуындағы ең өнимли усыллардың бири.

Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилиндеги субстантивлесии қубылысын изертлеу нәтийжесинде төмендеги жуўмақларға келиўге болады:

1. Қарақалпақ тилиндеги келбетликлер хәм келбетлик фэйиллердің субстантивлесии сөз жасау усылларының (сөз жасау транспозициясының бир түри) бири болып есапланады. Тил универсалияларының қатарына киретуғын бул қубылыс қарақалпақ тилинде өзиниң айырым өзгешеликлерине ийе.

2. Субстантивлескен келбетлик хәм келбетлик фэйиллер лексика—семантикалық, морфологиялық хәм синтаксислик жақтан өзгерислерге ушырайды. Олар өзлеринде белги (статикалық хәм динамикалық) хәм предмет мәнисин бирге жәмлеген болады.

3. Қарақалпақ тилинде келбетликлер хәм келбетлик фэйиллер жийи субстантивлеседі. Бул қубылыс әсиресе ауызеки сөйлеу тилинде кең орын алған.

4. Субстантивлесии ушын сөз өзгертиўши аффикслердің қатнасыуы шәрт емес. Олар субстантивлестириўши қурал хәм категориялық мәни көрсеткиши хызметин атқармайды. Бул аффикслердің субстантивлесии процесинде қолланылыуы оларды сөз жасаушы аффикслерге айналдырмайды.

6. Келбетликлердің хәм келбетлик фэйиллердің субстантивлесии дәрежелери хәр қыйлы.

7. -ған//-ген; -қан//-кен; -ар//-ер, //-р; -жақ; -асы формалары келбетлик фэйиллерге салыстырғанда -ыўшы//-иўши; -ўшы//-ўши формалы келбетлик фэйиллер атлықларға жақын турады.

8. Келбетлик фэйиллердің атлықтың функциясында (баслауыш, толықлауыш) қолланылған барлық жағдайлары субстантивация менен байланыслы емес. Бул жерде субстантивация болыуы да, болмауы да мүмкин. Соған байланыслы омонимлер пайда болады.

9. Хәзирги қарақалпақ тилинде келбетлик хәм келбетлик фэйиллердің субстантивлесии—сөз жасаудағы ең өнимли усыллардың бири.

МАЗМУНЫ

Кирісіу	Ә
I БАП. Келбетліклердің субстантивлесіуі	18
1. Келбетліклердің субстантивлесіу жағдайлары	18
2. Субстантивлескен келбетліклердің сөз жасау типтері	23
3. Келбетліклердің субстантивлесіу дәрежелері	29
II БАП. Келбетлік Фейиллердің субстантивлесіуі	32
1. Келбетлік Фейил—Фейилдің функциональ формасы	32
2. Атрибутивлік (анықлаушылық) функциялардағы келбетлік Фейил формалары	33
3. Субстантивлескен келбетлік Фейиллердің формалары хәм мәнілері	34
4. Келбетлік Фейиллерді Фейиллер менен, келбетліклер менен хәм атлықлар менен жақынластырыушы белгилері	38
Келбетлік хәм келбетлік Фейиллердің субстантивлесіуінде омонимия қубылысы	45
Жуумақ	47
Пайдаланылған әдебиетлар	51

Азиза Аймурзаева

СУБСТАНТИВАЦИЯ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ И ПРИЧАСТИЙ
В СОВРЕМЕННОМ КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

На каракалпакском языке

Издательство «БИЛИМ»
1992

Редакторы Тлегенова Г.
Художник Ғәниев П.
Худ. редакторы Нәжимов К.
Тех. редактор Жолмурзина Г.
Корректор Пирназарова Қ.

ИБ №307

Теріўге берілген ўақты 28. 04. 1992-ж. Басыўға рұхсат етил-
ген ўақты 26. 05. 1992-ж. Форматы 60x90^{1/16}. Типографиялық қа-
ғаз №2. Әдебий гарнитура, кегль №10. Жоқары баспа усылында
басылды. Көлеми 3,5 баспа табақ. 3,8 есап баспа табақ. Тиражы
5000. Буйыртпа №35. Баҳасы шәртнама бойынша.

«БИЛИМ» баспасы, 742010. Нөкис қаласы, Калинин көшесі, 62.

Қарақалпақстан республикасы Баспа сөз бойынша мәмлекетлик
комитетиниң «Правда»ның 50 жыллығы атындағы Нөкис поли-
графкомбинаты.

742000. Нөкис қаласы, Қ. Маркес көшесі 9.

НӨҚИС
«БИЛИМ»
1992